BOREN IN HOUT
OP DE NIJEHOVE-TERP

Gemeente Leeuwarden

DE BAREN

Gemeente Leeuwarden

DE BAREN

VOORWOORD

In 2022 was de eerste editie van Festival Arcadia. Het festival, een triënnale, is de opvolger van Leeuwarden Fryslân Culturele Hoofdstad van Europa 2018. Het meest spraakmakende programmaonderdeel van Arcadia was Bosk, een wandelend bos dat maandenlang door de binnenstad van Leeuwarden trok en daar zorgde voor verrassende ervaringen in een vertrouwde historische omgeving. Er speelde zich echter meer af onder de vlag van Arcadia.

Kunstenaar Hein de Graaf bedacht De Baren, een *community art*-achtig onderzoeksproject, dat zich afspeelde op de noordelijke Nijehove-terp. Met een maximale hoogte van ruim vijf meter NAP is deze terp de hoogste van de drie terpen waaruit Leeuwarden is ontstaan. Deze kunstmatige heuvels ontstonden in reactie op de continue dreiging van overstromingen. Door natuurlijke hoogten in het landschap op te hogen met plaggen, mest en afval, creëerden de bewoners woonplaatsen die bescherming boden tegen het wassende water. De terpen groeiden in de loop der tijd uit tot de kern van de handelsplaats Leeuwarden.

De insteek van De Baren was de Nijehove-terp vanuit uiteenlopende invalshoeken te benaderen en te belichten. Dit kan sociologisch, psychologisch, historisch, artistiek enzovoorts en heet *social mapping*. Wie waren de mensen die oorspronkelijk en in latere eeuwen op die kunstmatige heuvel leefden? Wat deden ze en hoe leefden ze? Wat verbond hen? Door de huidige bewoners van de terp te betrekken bij het onderzoek, raken ze vertrouwd met de historie van de plek, versterk je het bewustzijn over hun woonomgeving en raken ze er (meer) mee verbonden. Er kunnen uiteindelijk zelfs nieuwe sociale structuren ontstaan.

De stadsterpen verbergen ondergronds een geschiedenis die liefst 2000 jaar teruggaat. Graven of boren in een terp brengt ons elke decimeter decennia terug in de tijd. Bovengronds is die ouderdom niet meer af te lezen van de huizen. Toch mogen we er vanuit gaan, dat hier op de Nijehove-terp een kern van de oudste stedelijke en zelfs prestedelijke bebouwing van Leeuwarden ligt, net als op de zuidelijke Nijehove-terp (Grote Hoogstraat en omgeving) en de Oldehove-terp. De vraag rijst dan hoever de traceerbare historie van die bebouwing teruggaat in de tijd? En zijn er namen van bewoners of opdrachtgevers aan te verbinden?

De zoektocht naar middeleeuwse sporen van voornaam wonen op de Nijehove-terp is ondernomen door Paul Borghaerts en Henk Oly. Door de huidige eigenaren-bewoners van de woonhuizen met namen als ‘Jerusalem’ en de ‘Wildeman’ iets van historische sensatie mee te geven, creëer je *sense of place*. Enthousiasme van eigenaren voor zulk huizenonderzoek is onontbeerlijk. En dat bleek er te zijn! Iedereen opende met plezier de voordeur om dendrochronoloog Paul Borghaerts boringen te laten doen in houten balken en kapconstructies. Henk Oly deed eigendoms- en bewoningsonderzoek. En samen toonden zij op 28, 29 en 30 juli 2022 de resultaten in de Waalse kerk voor ieder die er kennis van wilde nemen. Ze kwamen met velen!

De grote belangstelling voor erfgoed verrast mij als portefeuillehouder telkens weer. Bij het lezen van deze rapportage wens ik eenieder veel leesplezier. En ik hoop dat de eigenaren van de onderzochte monumentale woonhuizen zich een beetje meer verbonden voelen met hun bijzondere bezit, panden die er veelal meer dan 500 jaar staan en waarin zij zo bezien alleen passanten zijn.

Evert Stellingwerf
wethouder Erfgoed (Monumenten, Archeologie, Cultuurlandschap)

Linker pagina: uitsnede kaart Johannes Sems, 1603.

INHOUDSOPGAVE

P003		Voorwoord
P007		Inleiding en opzet onderzoek
P010	H1	Nijehove en Leeuwarden in de middeleeuwen
P027	H2	Grote Kerkstraat 65 en Pijlsteeg 8
P027		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P029		Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 65
P035		Dendrochronologisch onderzoek Pijlsteeg 8
P043	H3	Grote Kerkstraat 67
P043		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P045		Dendrochronologisch onderzoek
P049		Bouwhistorische deelopname
P075	H4	Grote Kerkstraat 69
P075		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P077		Dendrochronologisch onderzoek
P083	H5	Grote Kerkstraat 71
P083		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P085		Dendrochronologisch onderzoek
P091	H6	Grote Kerkstraat 73
P091		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P093		Dendrochronologisch onderzoek
P097	H7	Grote Kerkstraat 75
P097		Eigendoms- en bewoningsgeschiedenis
P099		Dendrochronologisch onderzoek
P104		Bijlage I: Begrippen dendrochronologie
P106		Bijlage II: Toelichting bronnen
P107		Bijlage III: Onderzoekspresentatie in de Waalse kerk
P110		Colofon

Paul Borghaerts aan het werk

INLEIDING EN OPZET ONDERZOEK

Wandelend door de historische stad voelen de middeleeuwen in Leeuwarden ver weg. Waar ze in andere Nederlandse steden bij wijze van spreken voor het grijpen liggen, heb je in de Leeuwarder binnenstad verbeeldingskracht nodig om door achttiende- en negentiende-eeuwse moderniseringen heen zelfs maar de zestiende eeuw in de bebouwing te herkennen, laat staan eerdere tijden. Drie religieuze bouwwerken vormen de enige uitzonderingen: het dertiende-eeuwse godshuis en andere kloosterrestanten van de Dominicanen of Jacobijnen, het nabije pastoorshuis van de verdwenen parochiekerk Sint-Marie van Nijehove dat het oudste nog bestaande woonhuis in Leeuwarden is, en de Oldehove uit de vroege zestiende eeuw.

Met die wetenschap in het achterhoofd is een goede vraag of er kans is iets van de middeleeuwse geschiedenis terug te vinden in woonhuizen op de Nijehove-terp, een van de oudste (pre-)stedelijke kernen waaruit Leeuwarden is ontstaan. In 2020 kwamen de eerste berichten over het project De Baren in de openbaarheid. Dat zorgde voor enthousiasme bij de gemeentelijke afdeling erfgoed. Zou erfgoed ook een rol in *social mapping* kunnen spelen? Wat zou een speurtocht naar zestiende-eeuws of liever nog ouder Leeuwarden op die plek kunnen opleveren?

Dat zo'n speurtocht niet altijd oplevert wat je ervan hoopt, is inherent aan onderzoek naar de vroege stadsgeschiedenis. Eigentijdse geschreven bronnen zijn mondjesmaat overgeleverd; ze reiken zelden verder terug dan halverwege de zestiende eeuw. Dendrochronologisch of jaarringonderzoek naar hout in bouwconstructies biedt vaak wel uitkomst om beduidend verder in de tijd terug te gaan en de leeftijd van een pand vóór 1550 te bepalen. Laat dat hout nu vaak nog in huizen in de Grote Kerkstraat aanwezig zijn! En zijn er ondanks het vrijwel ontbreken van geschreven bronnen wellicht toch eigenaren-opdrachtgevers en/of bewoners te verbinden aan die oudste woonhuizen? En tot welke sociale lagen behoorden ze? Ziehier hoe het idee ontstond voor een zoektocht naar de middeleeuwse en vroegmoderne bouw- en bewoningsgeschiedenis van zeven eeuwenoude huizen aan de noordkant van de Grote Kerkstraat bovenop de Nijehove-terp.

Een bijkomende vraag was die naar de exacte locatie van een verdwenen stins. Deze wordt nog rond 1600 in geschreven bronnen vermeld als "oude stins" en moet nabij de parochiekerk Sint-Marie van Nijehove ergens achter Grote Kerkstraat 75 en 77 hebben gestaan. Hoe heeft de stins een rol gespeeld in de ruimtelijke ontwikkeling van het gebied? Aannemelijk is dat er een hof of tuin bij lag die een fors deel van het gebied tussen de Grote Kerkstraat en de huidige A.S. Levissonstraat en tussen de Pijlsteeg en het Jacobijnerkerkhof besloeg. Hoe verliep hier het proces van (pre-)stedelijke ontwikkeling? Aan de zuidelijke flank, de Grote Kerkstraat, verrezen op enig moment – na verkoop van grond of via grondpacht – kleine woningen van één bouwlaag met een kap. Wat is er nog van deze vroegste bebouwing te vinden? Verbergen huidige woonhuizen nog sporen ervan?

Uit de vraagstellingen kwamen de opdrachten voort. De gemeente benaderde Paul Borghaerts in Easterein om het constructiehout in de huizen te bemonsteren door boringen en dit met behulp van dendrochronologisch onderzoek te dateren. En waar in Europa groeiden de bomen en wanneer verwerkte een timmerman het hout in de constructies? Henk Oly uit Leeuwarden zette zich aan de taak om de eigendoms- en bewoningsgeschiedenis te reconstrueren. Met historische bronnen zoals belastingregisters en koopakten ontrafelde hij wie eigenaren en bewoners waren en bouwde hij 'stambomen' van woonhuizen. Een onverwacht extraatje bleek de mogelijkheid van een bouwhistorische opname van Grote Kerkstraat 67. De eigenaren stonden op het punt hun woning te moderniseren, waardoor de historische bouwmassa inclusief oude balklagen kwam bloot te liggen. Dit bood de kans deze goed te documenteren. Het onderzoeksverslag door Reitse de Vries, bouwhistoricus, is ook in dit rapport opgenomen.

Leo van der Laan
adviseur Erfgoed (Monumenten)

Leeuwarden begon haar bestaan op de oostelijke kwelderwal van de Middelzee, een zeearm die vanaf de Waddenzee diep landinwaarts stak. De stijging van de zeespiegel aan het einde van de eerste eeuw na Christus noodzaakte de bewoners er een verhoging op te werpen om have en goed te beschermen bij extreem hoog water.
Rond het midden van de achtste eeuw begon men enkele honderden meters oostelijk van die terp met de aanleg van twee nieuwe. Ze kwamen te liggen aan weerszijden van de Zuider Ee, een ontwateringsriviertje dat uitmondde in de Middelzee. Dit watertje bood een goede verbinding met het achterland, zodat (ruil)handel mogelijk was met de – nog schaarse – bewoners daarvan.
De lengteas van de zuidelijke terp stond min of meer haaks op de Ee en waarschijnlijk gold dat ook voor de noordelijke.

De vroegmiddeleeuwse bewoners van de terpen waren vissers en boeren. Zij moesten vrijwel geheel in hun eigen behoeften voorzien. De gemengde agrarische bedrijven dienden dan ook zowel over akkers als wei- en hooilanden te beschikken. De laaggelegen, onbedijkte kwelders, die regelmatig overstroomden, waren vooral in gebruik voor veeteelt – hoewel er ook enige akkerbouw plaatsvond. Een groot deel van de zelden door zilt zeewater overstroomde terpen was bestemd voor akker- en tuinbouw, met name voor de verbouw van brood- en brouwgraan.
Uit onderzoek is gebleken dat de noordelijke terp oorspronkelijk bestond uit rechthoekige ophogingen en mogelijk pas tussen de tiende en twaalfde eeuw een gesloten lichaam kreeg door het geleidelijk samengroeien van die individuele blokken. Van andere Friese terpen is aangetoond dat agrarische gebouwen die in het midden van de negende eeuw nog bovenop een terp stonden, geleidelijk aan werden verplaatst naar de rand. Men deed dit om de beschikbare ruimte en vruchtbare grond zo efficiënt mogelijk in te richten voor akker- en tuinbouw. Vermoedelijk was dat ook in Leeuwarden het geval.
Het is aannemelijk dat de individuele blokken op de een of andere manier omgrensd werden. Daarom konden uitsluitend tussen of op de grenzen van de blokken gemeenschappelijk gebruikte paden ontstaan. Deze moesten voldoende breed zijn om er vee over te leiden. Sommige zouden zich ontwikkelen tot wegen en later tot straten. De evenwijdig lopende Beijerstraat, Kleine Hoogstraat, Bonte Papesteeg en de westzijde van Bij de Put geven de noordwest-zuidoostelijke oriëntatie van die blokken aan. De lijn van de Grote Kerkstraat die min of meer haaks op deze straten staat en ongeveer over het midden van de terp loopt, vormde mogelijk de oost-westgrens van deze blokken. Het gebied noordelijk ervan was vermoedelijk ook blokvormig ingedeeld, maar is later heringericht.

Tussen 850 en 950 werd de Middelzee voortdurend wijder en schoof de kustlijn verder naar het oosten op. De westelijke en zuidelijke rand van de oudste terp kwam daarbij direct aan zee te liggen en dat gold ook voor de terp ten zuiden van de Ee.
Op die oudste terp stichtte het klooster Corvey in zuidelijk Saksen in de tweede helft van negende eeuw een kerk en richtte een deel ervan in als kerkhof. Deze aan Sint-Vitus gewijde parochiekerk ontwikkelde zich tot het religieuze centrum voor de inwoners van de relatief dichtbevolkte wijde omgeving.

Waren aanvankelijk beide Eeterpen het territorium van boeren en vissers, vanaf ongeveer het jaar 1000 ontwikkelden ze zich ook tot een regionaal verzorgingscentrum. Bovendien werden ze een ideale thuisbasis voor kooplieden die betrokken waren bij handel op het Oostzeegebied, Noorwegen, Vlaanderen en Engeland. Een haventje verbond de terpen met nabij en ver weg gelegen plaatsen. Bij het Gouverneursplein wordt een haventje vermoed, terwijl een dam in de Ee die ter hoogte van de Sint Jacobsstraat verondersteld wordt, het noodzakelijk maakte vracht uit zeeschepen over te laden in binnenvaartuigen. De markt- en muntrechten die de nederzetting in de elfde eeuw kreeg, en de bouw van een forse tufstenen kerk op de kerkterp illustreren de betekenis van Leeuwarden. (Dat laatste leidde wel tot een afname van de bewoning op die terp.)
Deze geleidelijke verschuiving van agrarische naar niet-agrarische activiteiten creëerde een vraag naar allerlei ambachtslieden en maakte dat beide terpen personen aantrokken die zich bezighielden met handel en transport. Grondeigenaren gingen daarom tegen een jaarlijks te betalen pacht kleine bouwpercelen uitgeven, wat lucratiever was dan het gebruik van de terpen voor agrarische activiteiten. In de loop der tijd ontstond zo een min of meer aaneengesloten bebouwing langs de belangrijkste wegen. Dit was het eerst het geval langs de Grote Hoogstraat op de zuidelijke terp. Het is verleidelijk te veronderstellen dat dit op de noordelijke terp aan de Kleine Hoogstraat gebeurde. Dit commerciële centrum en de directe omgeving ervan behoorde niet tot het territorium van Corvey, maar was een grafelijk domein met een eigen muntslag.

De welvaart van de bewoners van de Kleine Hoogstraat en directe omgeving blijkt uit het stichten van een eigen parochiekerk. Zij moesten die immers zelf laten bouwen en van voldoende inkomsten voorzien. Ze werkten daarbij vermoedelijk samen met de belangrijkste Leeuwarder adellijke familie, de Cammingha's, die waarschijnlijk de grond beschikbaar stelde.[1]
Deze tegen 1200 gestichte, voorname pseudobasilicale kruiskerk van tufsteen werd gewijd aan Onze Lieve Vrouwe. Het parochiegebied van de Sint-Maria vormde een kleine enclave binnen dat van de Sint-Vitus: het omvatte aanvankelijk enkel de Kleine Hoogstraat en het oostelijke deel van de Grote Kerkstraat. Het is dan ook niet goed voorstelbaar dat deze omgeving niet bebouwd was.
De Modder (een in 1911 verdwenen steeg) ten oosten van Grote Kerkstraat 75 vormde de westelijke begrenzing van de begraafplaats.
Dat de kerk op de grens van het parochiegebied en de flank van de terp gesitueerd werd, maakt aannemelijk dat de Kleine Hoogstraat en het oostelijke deel van de Grote Kerkstraat ten tijde van de realisatie van de kerk al relatief dicht bebouwd waren. Vanwege de centrale ligging zullen de aspirant-parochianen en lokale machthebbers de plaats waar de Kleine Hoogstraat op de Grote Kerkstraat aansluit, immers geprefereerd hebben als locatie voor het gebouw. Afbraak van bestaande bebouwing en eventuele onteigening van de grond zal echter te kostbaar zijn geweest.
De Sint-Maria heette ook wel Nijehove, dat wil zeggen kerk op het nieuwe kerkhof, een naam die in de zestiende en zeventiende eeuw in combinatie met 'bij' en 'tegenover' ook gebruikt werd voor het meest oostelijke deel van de Grote Kerkstraat. Ter onderscheid raakte de naam Oldehove voor de Sint-Vitus en omgeving in gebruik.

[1] In historische bronnen uit de zestiende en zeventiende eeuw wordt de naam Cammingahorne gebruikt voor de aansluiting van de Kleine Hoogstraat op de Grote Kerkstraat en de directe omgeving daarvan. Die naam zou aan kunnen geven dat dit de westelijke 'horne' (d.w.z. hoek) was van het Camminghaland westelijk van de Ee. Wellicht is het gebied ten noorden en oosten van de aansluiting van de Kleine Hoogstraat op de Grote Kerkstraat oorspronkelijk Camminghabezit geweest. In 1245 doneerden de Cammingha's daar grond voor de bouw van een dominicanenklooster en vijftig jaar eerder waarschijnlijk voor die van een kerk.

Inmiddels hadden zich allerlei veranderingen voltrokken in de waterstaatkundige situatie in en rond Leeuwarden. Na de tiende eeuw wist men de veengebieden ten oosten en zuiden van de stad te ontwateren en structureel en grootschalig in gebruik te nemen als landbouwgrond. Een eeuw later startte de aanleg van een zeewerende waterkering langs de Middelzee om de achterliggende kwelder te beschermen. De Brédyk of Stienzer Hegedyk sloot aan op de noordwestelijke rand van de Oldehoveterp, de Wirdumerdijk op de terp zuidelijk van de Ee. Hoe en waar beide dijken met elkaar verbonden waren, is een strijdvraag onder historici.
De bedijkte Middelzee slibde vanaf de late twaalfde eeuw in hoog tempo dicht en werd vervolgens ingepolderd. Na de aanleg van dijken konden ook boerderijen buiten de terpen gebouwd worden. Met de ingebruikname van de veengebieden resulteerde dit in een sterke bevolkingsgroei.
Overtollig water in Leeuwarden en omgeving kon echter niet meer via de zeearm worden afgevoerd. Door een reeks waterstaatkundige ingrepen werd het in het midden van de dertiende eeuw in de richting van Dokkum en daarmee naar zee geleid.
De deels nieuwe, deels verbeterde waterlopen – zoals de Ee, het Vliet, de Voorstreek en de Weaze – gingen uiteraard ook dienst doen als vaarwegen, terwijl de route over de Middelzee verloren ging. Daarmee raakten de Hoogstraten hun aantrekkelijkheid als vestigingslocatie voor handelaren en ambachtslieden kwijt aan de Brol, Voorstreek en (Over) de Kelders die aan doorgaande vaarroutes kwamen te liggen. De Kleine Hoogstraat en Grote Kerkstraat kwamen verder van het economische centrum te liggen.

Zoals gezegd is het gebied op de terp noordelijk van de Grote Kerkstraat in historische tijden opnieuw ingericht. Over de oorspronkelijke indeling is niets bekend. Aannemelijk is dat de terp aan de noordzijde afgesloten werd met een sloot. Een deel daarvan fungeerde vanaf de vroege veertiende eeuw ook als stadsgracht. Die markering van het stedelijk rechtsgebied maakte bij de Pijlsteeg weliswaar een scherpe bocht in noordelijke richting, maar op zestiende-eeuwse kaarten is te zien dat deze sloot langs het Perkswaltje oorspronkelijk rechtdoor liep. In transportaktes uit dezelfde eeuw en later komt deze sloot nog voor als het Pijlsteegsterdiep.
De oudst vermelde bebouwing in het gebied is een stins die in 1458 als de *stens ende staetha toe Nyahowe* voor het eerst wordt genoemd, maar van (veel?) oudere datum zal zijn. (*staetha* betekent hier niet ‘state’, maar verwijst naar het erf, de huisplaats van een agrarisch bedrijf waaraan vanouds specifieke rechten verbonden waren.) Omdat de eigenaar medegerechtigd was de pastoor van de Sint-Maria voor te dragen, is het mogelijk dat het stinscomplex in enigerlei vorm al bestond toen de kerk tegen 1200 gesticht werd. (Overigens is het ook denkbaar dat de stinseigenaar pas later deze patronaatsrechten verwierf.)
Op grond van verschillende vermeldingen is de locatie van de stins globaal duidelijk: direct westelijk van de kerk. Waarschijnlijk stond het gebouw niet in de rooilijn van de Grote Kerkstraat, maar iets noordelijk daarvan. In bijna elke zestiende-eeuwse transportakte van een pand aan de Grote Kerkstraat wordt namelijk expliciet vermeld dat dit aan de straat staat, maar bij deze stins is dat nooit het geval.

De hof van de stins omvatte in de late middeleeuwen in elk geval het gebied tussen de Grote Kerkstraat, de oostzijde van de Pijlsteeg, het Pijlsteegsterdiep en het kerkhof van de Sint-Maria, maar kan zich ook verder westelijk uitgestrekt hebben. Hoewel deze nooit vermeld is, zal er aanvankelijk een agrarisch bedrijf op het stinsterrein hebben gestaan. In de loop van de transformatie van de Eeterpen van agrarisch gebied tot centrum van handel en nijverheid zal de stinseigenaar zijn hof geheel of deels in huispercelen ingedeeld en deze tegen grondpacht uitgegeven hebben. Met zekerheid mag aangenomen worden dat in die periode het stinsterrein meer en meer bebouwd raakte.
In de loop van de vijftiende eeuw begon een nieuwe fase in de economische en politiek-bestuurlijke geschiedenis van Leeuwarden. Deze leidden tot verschillende ontwikkelingen met betrekking tot de inrichting van de stad. Tussen 1425 en ‘35 werden Oldehove en Hoek en in 1456 het gebied ten noorden van het water van de Nieuwestad bestuurlijk met de Eeterpen verenigd. Het economische centrum van de stad verschoof naar de Nieuwestad: daar vestigden zich de op handel en nijverheid gerichte burgers. Het oostelijke deel van de Grote Kerkstraat kwam hierdoor weliswaar opnieuw verder in de periferie van de stad te liggen, maar bood waarschijnlijk ook mogelijkheden om de bebouwing te verdichten en de kwaliteit van de gebouwen te verbeteren.
Tegelijkertijd verwierf de drager van de vijftiende-eeuwse economische expansie, de burgerij, steeds meer politieke en bestuurlijke invloed ten koste van die van de lokale adel. In de zelfde periode verminderden militaire innovaties, zoals de toepassing van krachtig buskruitgeschut, de waarde van stinsen als verdedigbare huizen. De aanleg van een stadsgracht met een defensieve functie in de laatste decennia van de vijftiende eeuw maakte die betekenis overbodig. Door burgers aan zich te binden, kon een adellijke stinseigenaar zijn macht en financiële positie trachten te behouden. Waarschijnlijk heeft de eigenaar van het stinscomplex van Nijehove daarom zijn grondgebied heringericht door bestaande percelen te verkleinen en nieuwe uit te geven. Naast pacht kon hij zodoende diensten van een groter aantal bewoners eisen. In de vroege zestiende eeuw trok hij nog pacht uit verschillende huissteden; twee daarvan grensden aan de stins. Een transportakte uit 1601 maakt daarnaast melding van een drietal cameren, eenvoudige woningen, ten noorden van de stins, die de stinseigenaar verhuurde.

Uit de oudste kadasterkaart (1832) blijkt dat de perceelbreedte weliswaar vrijwel steeds circa zes meter bedraagt, maar in geringe mate varieert. Een uitzondering is het iets bredere nr. 75 dat uit twee kleine, samengevoegde panden bestaat. (kadastraal sectie A nr. 701) Dit kan wijzen op gelijktijdige uitgave en ingebruikname van bouwpercelen – mogelijk met uitzondering van nr. 75. Een latere splitsing van een of meer grote kavels in kleinere valt echter niet uit te sluiten.
Wanneer een rooilijn werd vastgesteld en het bouwen daaraan gehandhaafd, is onbekend. Uit de bebouwing aan de zuidzijde van het plein rond de waag die na 1456 haar beslag kreeg, blijkt dat het stadsbestuur daar toen stevig greep op had. Mogelijk was dat aan de Grote Kerkstraat ook het geval.

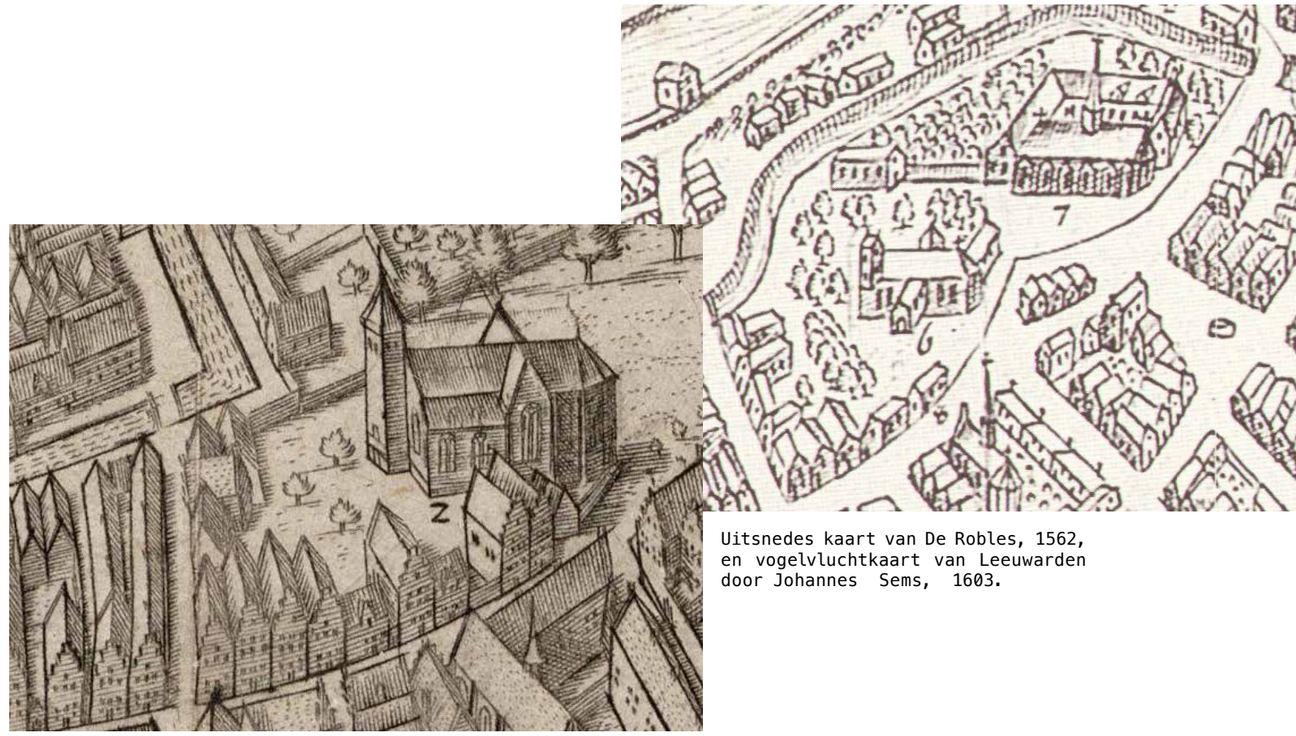
Het gesloten raken van de gevelwand laat zich evenmin dateren. De dakdekking met riet maakte het noodzakelijk een smalle ruimte (osendrup) of een steeg tussen de huizen open te houden; daarin kon het regenwater weglopen dat van het dak drupte. In welke periode gemeenschappelijke zijgevels werden opgetrokken of zijgevels tegen elkaar werden geplaatst, is eveneens onbekend.
Duidelijk is wel dat in de gevelwand twee vroegere stegen zijn geïncorporeerd. De meeste erven strekten zich oorspronkelijk uit tot aan het diep, maar nadat dit gedempt was, verrezen daar diverse cameren waaronder die welke tot het stinscomplex behoorden. In de vroege zeventiende eeuw werd het gehele binnenterrein heringericht.

Over het aantal en de vorm van de oudste agrarische gebouwen en woonhuizen aan en rond de Grote Kerkstraat is niets bekend. Om er een indruk van te krijgen, moeten we daarom onze toevlucht nemen tot archeologisch onderzoek in de directe omgeving en tot studies naar de bouwtraditie in het Noord-Nederlandse kustgebied.
Bij een uitgebreid archeologisch onderzoek in 2005 en 2006 op de Oldehoveterp zijn onder meer plattegronden van woonstalhuizen uit de zesde tot en met de vroege tiende eeuw opgegraven, waarin mensen en dieren onder hetzelfde dak leefden. Aangenomen mag worden dat de eerste boerderijen op de Eeterpen daarmee overeenkwamen.
De zelfvoorzienende terpbewoners waren aangewezen op het enige bouwmateriaal dat de kwelder bood: plaggen. Bomen ontbraken er en bouwhout moest van elders worden aangevoerd. Het oudste gebouw op de Oldehoveterp had een lengte van minstens 12.5m. Zowel het woon- als het stalgedeelte was drieschepig. De lage, bijna een meter dikke wanden bestonden uit gestapelde graszoden en ook voor de dakbedekking waren waarschijnlijk plaggen gebruikt die op een lichte houtconstructie lagen. In het midden van het woongedeelte kon op de vloer een open vuur gestookt worden; de rook trok weg door gaten in de kap. Bij de woonstalhuizen lagen waterputten en stonden bijgebouwtjes die gebruikt werden voor ambachtelijke activiteiten zoals weven of metaalbewerking.
Vanaf de late tiende of vroege elfde eeuw ging men meer hout als bouwmateriaal gebruiken, zoals blijkt uit archeologisch onderzoek noordelijk van het Gouverneursplein (1979) en bij de Speelmansstraat (1998). Dit bouwmateriaal zal met schepen of als vlotten over de Ee of de Middelzee zijn aangevoerd.
Bij de Speelmansstraat trof men een deel van een wand aan van ingegraven staanders waartegen planken waren gespijkerd, eentje van gestapelde balken en een waar planken een soort spouwconstructie vormden. Op het Gouverneursplein vond men huisresten die bestonden uit zware staanders en horizontaal en verticaal aangebrachte planken. De rechtopstaande hadden een V-vormige doorsnede met een groef aan de brede kant, zodat ze in elkaar geschoven konden worden. Helaas was het bij beide opgravingen niet mogelijk een plattegrond van een van de huizen te reconstrueren.
Het jongste huis bij de Speelmansstraat dateerde uit het begin van de twaalfde eeuw. De bewoners van de daar gevonden huizen tussen de Eewal en Speelmansstraat waren toen geen boeren meer, maar handelaren en ambachtslieden.

Bij geen van deze onderzoeken werden wanden gevonden die bestonden uit een houten raster met een vlechtwerk van wilgentenen dat bestreken was met klei of leem. Toch zullen die er wel geweest zijn, zoals blijkt uit zestiende-eeuwse transportaktes. Evenmin werd informatie verkregen over de dakbedekking. Uit andere plaatsen is bekend, dat riet het gebruikelijke materiaal voor de daken van houten huizen was. Dat zou het in Leeuwarden nog tot in de zestiende eeuw blijven; zelfs een belangrijk gebouw als de kapel van de begijnen had in 1511 nog een rieten dak. Aangenomen mag worden dat de eerste bebouwing aan de Grote Kerkstraat vergelijkbare karakteristieken vertoonde.
Bouwen in steen bleef tot 1500 uitzonderlijk: alleen kerken, sommige woningen van geestelijken – zoals het pastoorshuis van Nijehove – stinsen en een enkel woonhuis werden geheel of gedeeltelijk in steen opgetrokken. Tot ver in de zestiende eeuw waren houten huizen talrijk.

Zoals hiervoor gemeld, is over de oudste woningbouw aan de Grote Kerkstraat niets bekend. (De zogeheten Keimpemastins uit de eerste helft van de veertiende eeuw vormt een relatief jonge uitzondering.) Het onderzoek voor dit project door Paul Borghaerts in enkele panden aan de straat heeft gelukkig ons beeld verrijkt door de datering van bouwmaterialen en bouwconstructies als laat vijftiende-eeuws. Het maakte tevens duidelijk dat de huizen aan de grens van de straat gesitueerd werden.
Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek naar de woningbouw en percelering in dit gebied gedurende de late middeleeuwen blijft echter zeer gewenst.

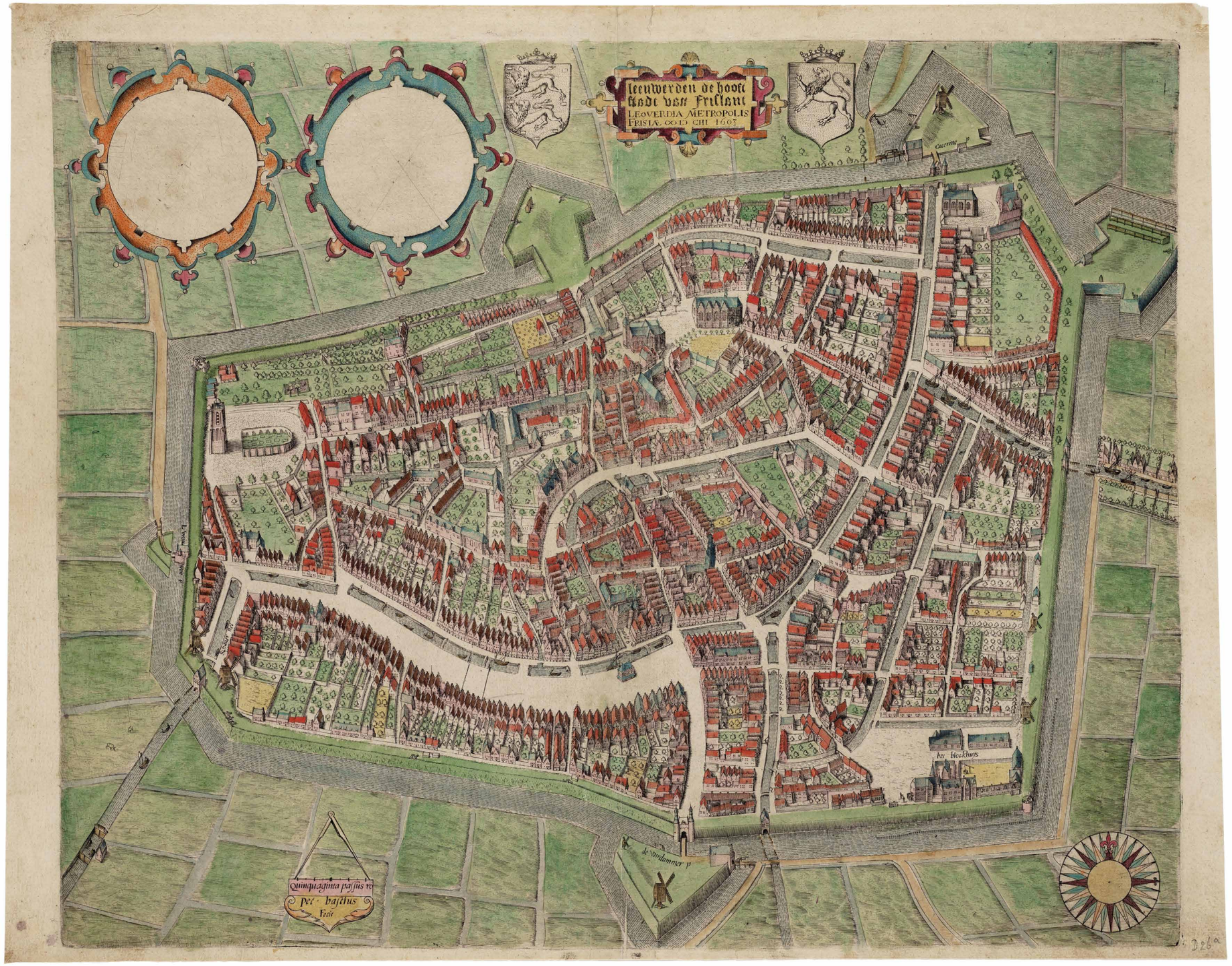
· **Henk Oly**
historicus

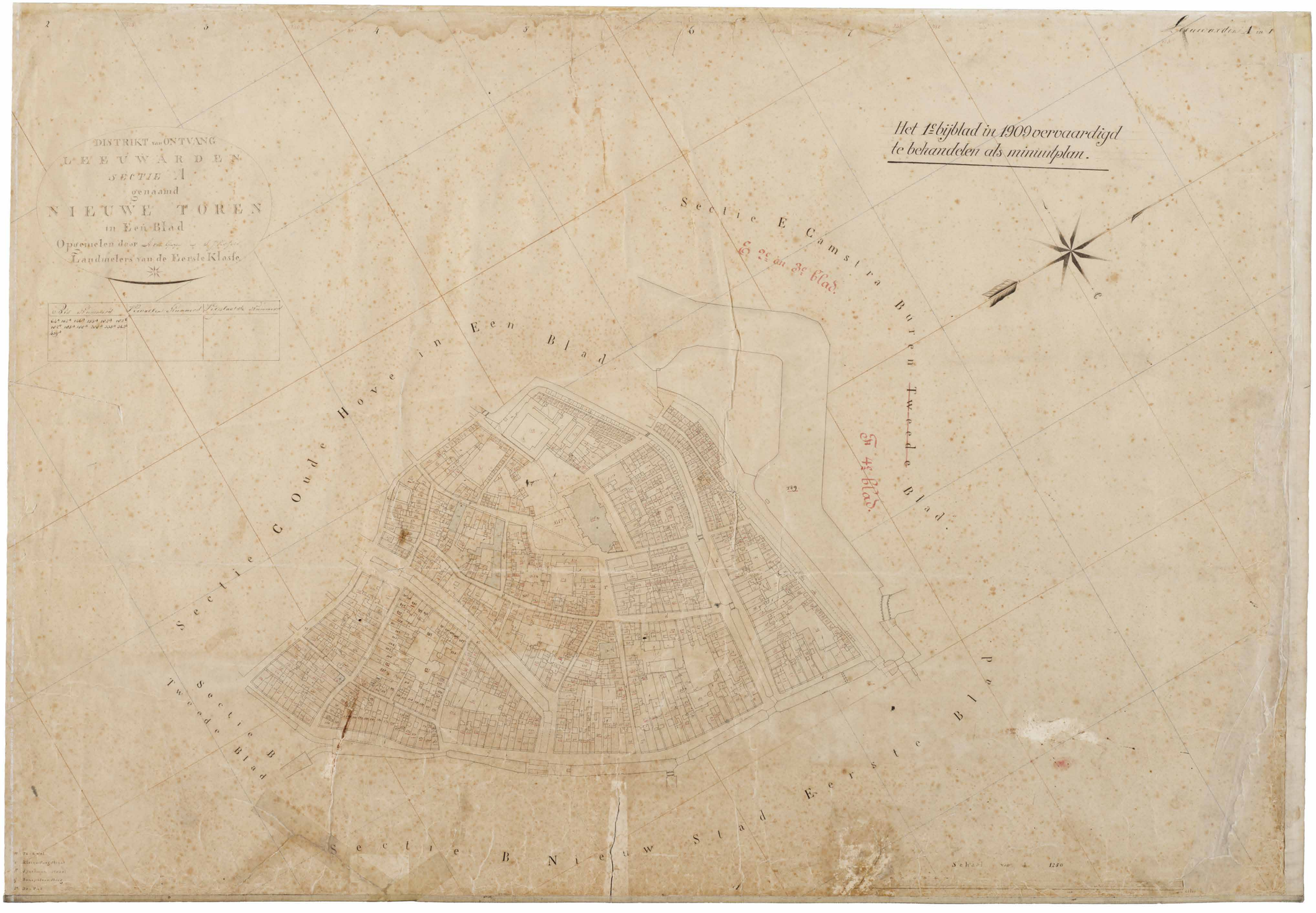
Uitsnedes kaart van De Robles, 1562,
en vogelvluchtkaart van Leeuwarden
door Johannes Sems, 1603.

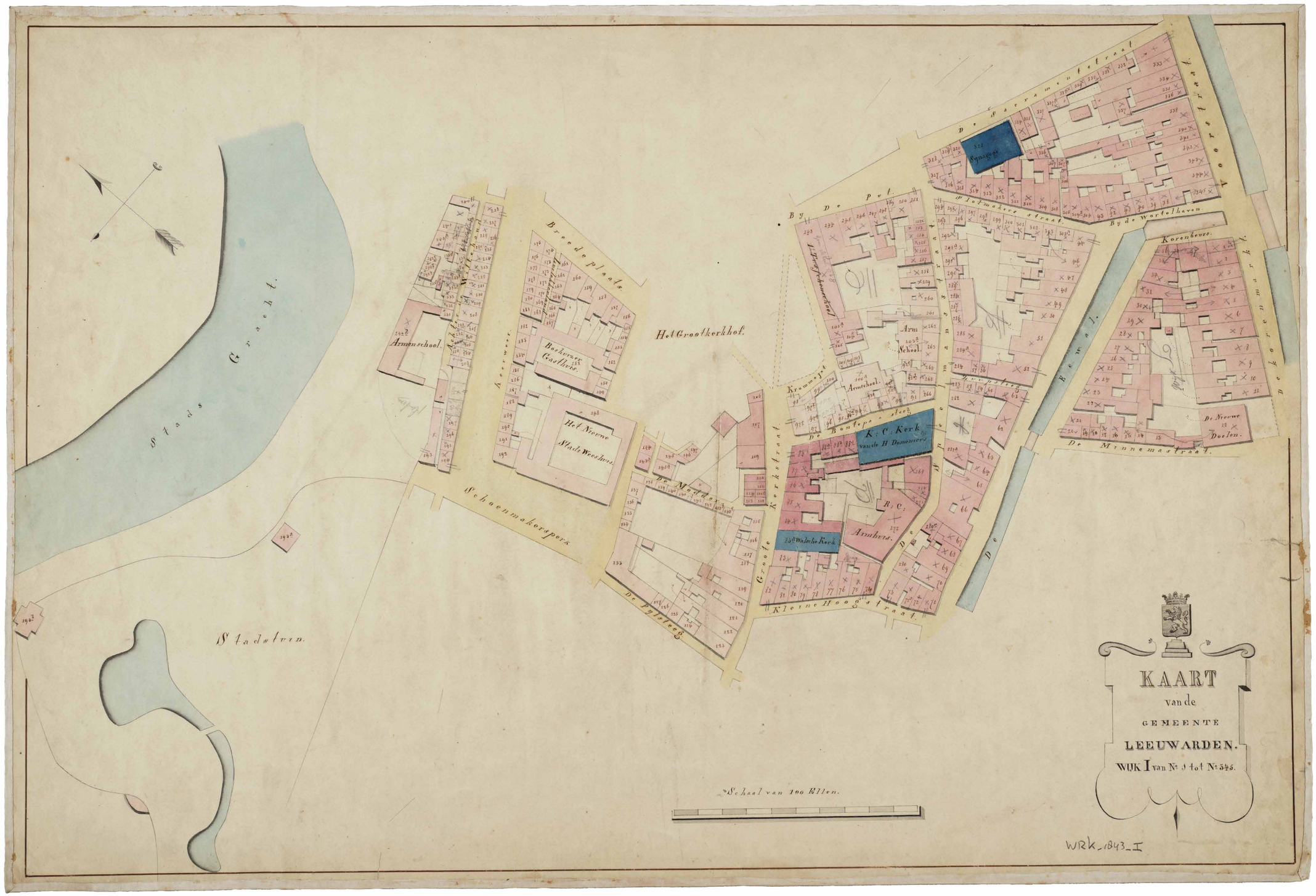
Kaart De Robles, 1562.

Kaart Johannes Sems, 1603.

Kadastraal Minuutplan, 1832.

Wijkkaart wijk I, 1843.

Luchtfoto, 2023.

H2 ▪ GROTE KERKSTRAAT 65 EN PIJLSTEEG 8

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Het woonhuis is in 1511 in bezit van Jeldert Goldtsmidts en het perceel is in handen van Kempe Abba. Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de woning- en perceelwaarde voor het *Register van den Aanbreng*[1]. Het huis heeft een huurwaarde van 7 gulden. Over het perceel moet jaarlijks 2,8 gulden grondpacht betaald worden. Op grond hiervan kan het tot de modale huizen worden gerekend.

De eerste vermeldingen die met zekerheid Grote Kerkstraat 65 / Pijlsteeg 8 betreffen, dateren uit 1531 en 1532. In deze jaren wordt Gabba Douwama aangeslagen voor het huis en een erbij behorende eenkamerwoning voor 1,4 gulden[2]. Of hij het huis zelf bewoonde, is onduidelijk – aan de Eewal noordzijde bezat hij ook een groot pand.

In 1543 was het huis nog steeds Gabbes eigendom. De grond was toen in het bezit van de Sint-Vitus van Oldehove, maar hij had de erover verschuldigde grondpacht nooit betaald.[3]

In 1548 wordt hij als westelijke belender van nr. 67 genoemd.[4] Na het overlijden van Gabbe erft zijn vrouw Eebel Haijes Herbranda het huis. Zij hertrouwt rond 1550 met Hoijte Meinsma. Meinsma wordt in 1568 genoemd als oostelijke belender van nr. 63 en in 1581 als westelijke belender van nr. 67.[5] Hij moet overleden zijn vóór 7 mei 1584, aangezien in een koopakte van die datum zijn erfgenamen vermeld worden als belenders ten westen van Grote Kerkstraat 67.[6]

Die erfgenamen, te weten mr. Gabbe Meijnsma jr., zijn zusters Eebel en Catharina en Trijcke Hettedochter, dragen nog in 1588 het huis over aan bakker Douwe Dircxz en diens vrouw Sibbel Ulbedochter.[7] Het verkochte wordt dan omschreven als een huysinge ende achterschuyre; de koopprijs bedraagt 875 gulden, wat wijst op een betere middenklassewoning.[8]

In januari 1601 verkopen curatoren het sterfhuis van Douwe Dircxz voor 1282 gulden aan de barbier Claes Cann en zijn echtgenote Maritgen Allesdochter. Het verkochte wordt dan omschreven als een huis met een erf dat tot de Pijlsteegsterpijp reikt. Gezien de forse waardestijging heeft tussen 1586 en 1601 een behoorlijke woningverbetering plaatsgehad.[9]

In Grote Kerkstraat 65 is de zolderconstructie onder de vliering dendrochronologisch gedateerd op 1473–1475.

In Pijlsteeg 8 is de verdiepingsbalklaag dendrochronologisch gedateerd op 1537–1539 en de zolderconstructie op 1533–1540.

[1] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[2] Meindert Schroor, Jan Faber en Harm Nijboer, Fontes Leovardienses, LHR VII (Leeuwarden 2002), p. 63 nr. 260 en p. 173.
[3] P.L.G. van der Meer en J.A. Mol (red.), De Beneficiaalboeken van Friesland 1543 (Leeuwarden 2013), p. 132.
[4] HCL 1001, 3614; 109.
[5] Tresoar 14, 16800, 1101, resp. HCL 1001, 3562, 157. Zie ook HCL 1001, 3459, 61.
[6] HCL 1001, 3616, 42.
[7] HCL 1001, 3616; 103. Douwe en Sibbel bezaten ook Grote Kerkstraat 69. Gezien een inventarisatie van de gezamenlijke bezittingen uit 1591 (HCL 1001, 3459, 61) was de bakkerij daar gevestigd. Grote Kerkstraat 65 zal als beleggingsobject verworven zijn.
[8] HCL 1001, 3616, 103.
[9] HCL 1001, 3618, 39; datum koopbrief 03-02-1601, groot consent is verleend op 06-03-1601.

In 1614 dragen mr. Claes Can en zijn vrouw Maertien Allesdochter op hun beurt het huis en erf over aan de medicus dr. Joannes Velsius en diens echtgenote Maijcke Wilhelminidochter. Bewoner is de weduwe van Jacob in Antwerpen.[10] De nieuwe eigenaren waren al sinds 1605 eigenaar van het belendende pand ten westen, nr. 63.[11] De koopprijs is opnieuw fors gestegen en bedraagt nu 1820 gulden.[12]

Een jaar later doen Velsius en zijn vrouw het pand weer van de hand. Kopers zijn Saecke Sioerds, kistenmaker, en zijn vrouw Lubrich Clasedochter. De omschrijving in de transportakte maakt duidelijk dat er het een en ander is gewijzigd. Bij het huis staat een nieuwgebouwde[13] zomerkeuken. Er is bovendien geen sprake meer van een erf dat tot het Pijlsteegsterdiep reikt. De koper moet de waterafvoer die over het erf van de verkoper loopt, naar de voorzijde verplaatsen. De koopprijs is gedaald naar 1159 gulden. Kennelijk is het niet vermelde erf in de handen van Johannes Velsius overgegaan.[14] In 1628 wordt Sake Sioerds nog vermeld als oostelijke buur van Grote Kerkstraat 63.[15]

In 1639 blijkt het pand in bezit van het echtpaar dr. Ernestus Ras en Taetscke Fetzesdochter Renalda. Hoe zij het verwierven, is onduidelijk. Het verkochte wordt nu omschreven als een huis, keuken en plaats. De waterlossing is kennelijk niet naar de voorkant verplaatst, want deze loopt nu naar achteren door een goot die gemeenschappelijk is met de eigenaren van nr. 67 en 69. De prijs van het verkochte is vrijwel gelijk aan die in 1615: 1137 gulden.[16]

Tussen 1639 en 1720 ontbreken transportaktes van nr. 65, mede door vererving van het huis. Er zijn daardoor geen waardeveranderingen vast te stellen. In het laatstgenoemde jaar wordt het huis verkocht voor 2520 gulden, wat het wel aannemelijk maakt dat een of meer forse verbouwingen hebben plaatsgehad.[17]

In Grote Kerkstraat 65 dateert de zolderbalklaag boven de vliering dendrochronologisch op 1602–1604

In Pijlsteeg 8 dateert de grenen zolderconstructie dendrochronologisch op 1646–1648 en de eveneens grenen zolderbalklaag op 1647–1649.

[10] De winkelier Jacob Arendsz wordt vanaf 1595 vermeld als eigenaar of bewoner van Voorstreek 124 waar ‘t Stadhuijs van Antwerpen uithangt.
[11] HCL 1001, 3618, 195.
[12] HCL 1001, 3621, 128.
[13] Het is goed te beseffen dat nieuw in oudere aktes met enige korrels zout genomen moeten worden. De zomerkeuken zal vermoedelijk al door de vorige eigenaar zijn gebouwd.
[14] HCL 1001, 3622, 36. Waarschijnlijk hebben Velsius en zijn vrouw het pand c.a. enkel verworven om het erf aan het hunne te kunnen toevoegen.
[15] HCL 1001, 3625, 268.
[16] HCL 1001, 3628, 121; zie ook HCL 1001, 3628, 76.
[17] HCL 1001, 3647, 190.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK GROTE KERKSTRAAT 65

Op 20 juni 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek boorstalen afgenomen van de twee bouwlagen van de zolderconstructie en van de zolderbalklaag van het pand Grote Kerkstraat 65 te Leeuwarden.[1] Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar en het jaar van eventuele latere, grote verbouwingen van het pand zijn geweest.

Situatie:

De dakconstructie bestaat uit achter elkaar geplaatste, gestapelde gebinten die aan weerszijden met flieringen met elkaar verbonden zijn. De gestapelde gebinten bestaan ieder uit een eiken schaargebint met daarop een grenen topspant met haanhout en korbeels. Over de dekbalken van de schaargebinten is een vliering gelegd. Omdat de grenen topspanten boven de vliering duidelijk jonger zijn dan de eiken schaargebinten eronder, zijn ze apart gedateerd.

Van de balklagen kon alleen een balk boven de trap bemonsterd worden. Uit de visuele inspectie van de verdiepingsbalklaag is duidelijk geworden, dat deze van hetzelfde Noors grenenhout is gemaakt als de zolderbalklaag.

Bemonsterd zijn:

Zolderconstructie boven de vliering (grenen topspant)

· 2 standbenen
· 2 korbeels
· 1 haanhout
· fliering links

Zolderconstrctie onder de vliering (eiken kromstijlgebint)

· 3 dekbalken
· 2 korbeels
· 1 standbeen

Verdiepingsbalklaag (grenen)

· 1 balk

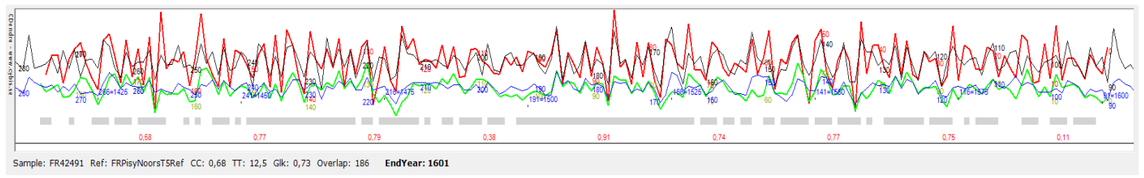
Conclusie:

	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Zolderconstructie boven vliering	n.v.t.	1601	1602–04
Zolderconstructie onder vliering	n.v.t.	1472	1473–75
Verdiepingsbalklaag	1552	na 1552	na 1553

[1] Grote Kerkstraat 65 te Leeuwarden is een gemeentelijk monument (GM 266).

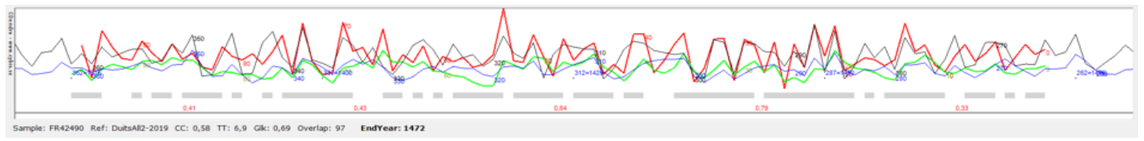
Het topspant van de zolderconstructie is gemaakt van Noors grenenhout. Het is gekapt in 1600–01 en in de bouw toegepast in 1602–04. De middelcurve van de meetreeksen dateert met een hoge zekerheid (t-waarde 12,9) tegen de kalender voor Zuid-Noorwegen FRPisyNoorsT5Ref. Deze kalender is specifiek voor het zuidelijke kustgebied rond Kristiansand.

De middelcurve FR42491 (rood) afgezet tegen de kalender FRPisyNoorsT5Ref.

De kromstijlgebinten onder de vliering zijn gemaakt van Duits eikenhout uit de regio van Lübeck/Göttingen. Het is via de Elbe naar Friesland gekomen. Het hout is gekapt in 1472 en in de bouw voor het eerst toegepast in 1473–75. Het is daarmee het oudste bouwhout in een stadspand in Leeuwarden voor zover nu bekend.

De middelcurve FR42490 afgezet tegen de kalender voor Lübeck/Götting.

Er kon maar één balk bemonsterd worden van de zolderbalklaag. De laatst gemeten jaarring van de grenenhouten boorstaal is van 1552. Daaruit volgt dat het hout ergens ná 1553 in de bouw is toegepast. Dit hout werd, voor zover bekend, niet vóór 1600 in Friesland geïmporteerd. Daarmee kan gesteld worden dat het kapjaar 1600 of later moet zijn geweest en de toepassing in de bouw na 1600 heeft plaatsgevonden.

Conclusie:

Het ligt zeer voor de hand dat de balklagen van de verdieping en van de zolder gelijktijdig met de top van de zolderconstructie zijn gebouwd. Daarbij is voor het onderste gedeelte van de dakconstructie gebruik gemaakt van het onderste gedeelte van de eikenhouten dakconstructie uit 1473–75.

Waarschijnlijk is er in 1473–75 een huis gebouwd bestaande uit een begane grond en een zolder. In 1602–04 is het huis opnieuw opgebouwd met een nieuwe verdiepings- en zolderbalklaag. Het onderste gedeelte van de zolderconstructie is teruggeplaatst. De top van de zolderconstructie werd daarbij vernieuwd.

De middelcurve van de meetreeksen van het eikenhout van het onderste gedeelte van de dakconstructie correleert goed tegen de meetreeksen van het gedeeltelijk bewaard gebleven, en nagenoeg even oude, ankerbalkgebint van Grote Kerkstraat 71. Dat is heel bijzonder. Het kan als een indicatie worden gezien, dat in de bouwperiode eiken bouwhout aangevoerd werd vanaf het herkomstgebied Lübeck/Göttingen. Het wijst er mogelijk ook op dat de Grote Kerkstraat kavelsgewijs werd bebouwd.

Grenenhouten topspant met een geschoord haanhout. Het boorgat is nog niet afgestopt.

Het kromstijlgebint is niet heel zwaar uitgevoerd, maar heeft toch al zo’n 550 jaar dienst gedaan. Een zolderconstructie met deze ouderdom is voor Leeuwarden een unicum.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK PIJLSTEEG 8

Op 14 juni 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek boorstalen afgenomen van de zolderconstructie en de balklagen van het pand Pijlsteeg 8 te Leeuwarden.[1] Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar en het jaar van eventuele latere grote verbouwingen van het pand zijn geweest.

Bemonsterd zijn:

Zolderconstructie

· 1 grenen stijl
· 1 eiken stijl
· 2 eiken korbeels

Zolderbalklaag

· 3 grenen balken

Verdiepingsbalklaag

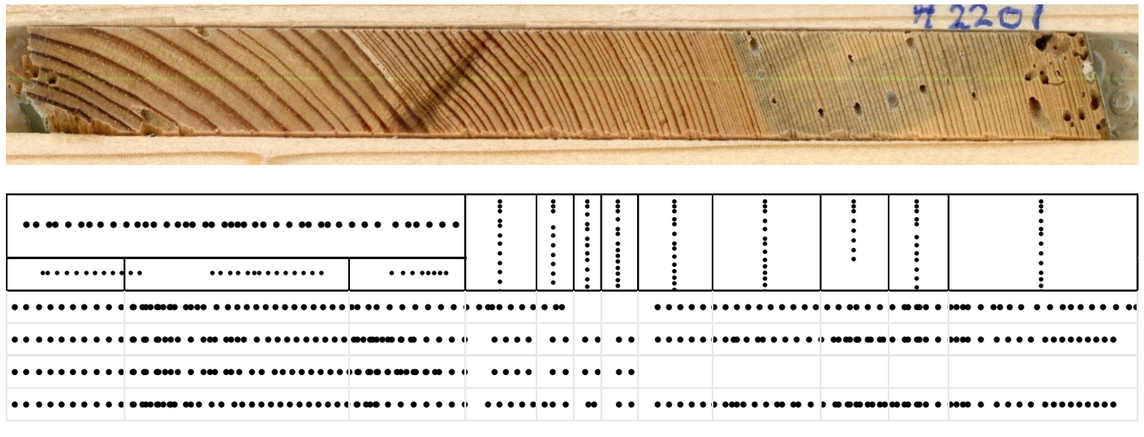
· 3 eiken balken

Conclusie:

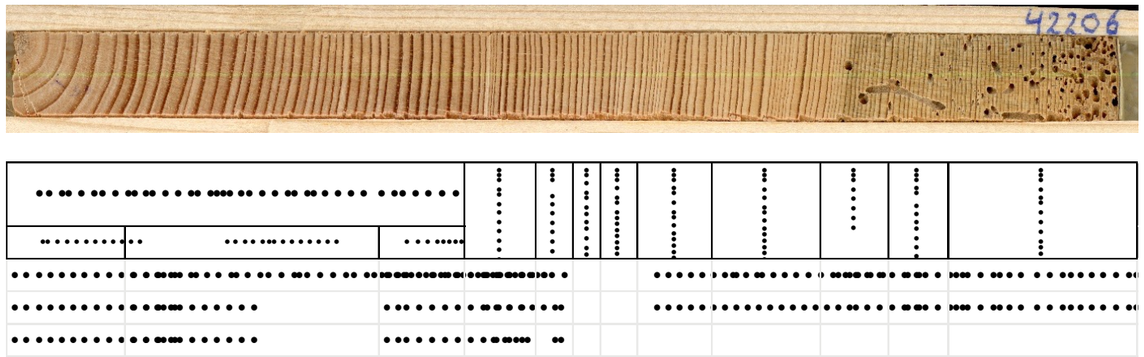
	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Zolderconstructie grenen	n.v.t.	1645	1646–48
Zolderconstructie eiken	1515	1535 ± 3	1533–40
Zolderbalklaag grenen	n.v.t.	1646	1647–49
Verdiepingsbalklaag	n.v.t.	1536–37	1537–39

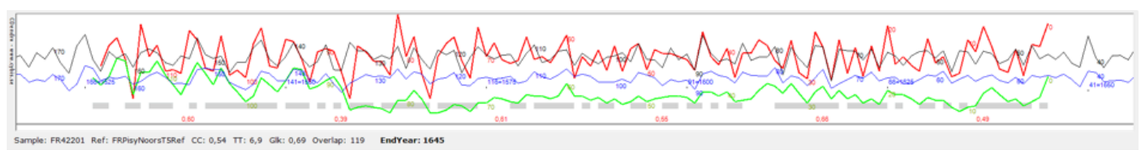
[1] Pijlsteeg 8 te Leeuwarden is een gemeentelijk monument (GM 266).

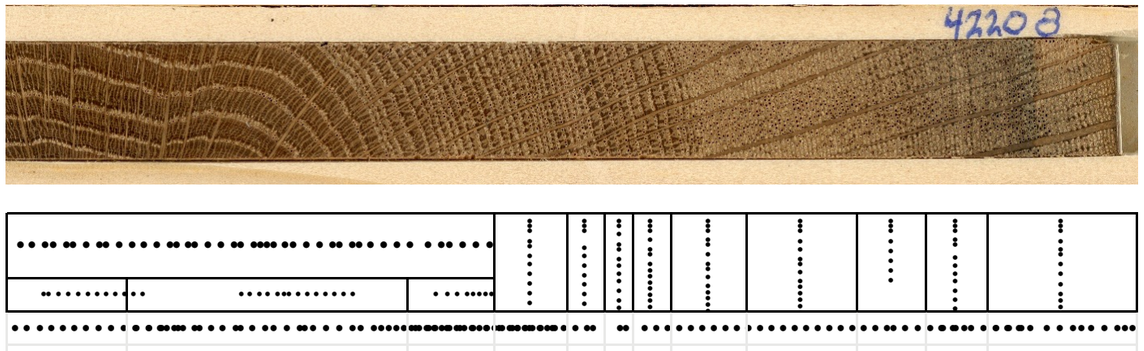
De zolderconstructie is gemaakt van hergebruikt Noors eiken (bovenste afbeelding) aangevuld met grenenhout (onderste afbeelding). Het eikenhout is gekapt in de periode 1532–38 en is voor het eerst in de bouw toegepast in de periode 1533–40. Het hout is afkomstig uit een nog niet gelokaliseerd gebied binnen Zuid-Noorwegen. Het grenenhout is gekapt in 1645 en toegepast in 1646–48. Hieruit volgt dat het eikenhout ook in deze periode opnieuw (secundair) is toegepast.

Het grenenhout van de zolderbalklaag is gekapt in 1646 en toegepast in 1647–49. Het hout is afkomstig uit de kustregio van Zuid-Noorwegen.

De meetreeks van boorstaal FR42205 afgezet tegen de kalender voor Zuid-Noorwegen FRPisyNoorsT5Ref.

De verdiepingsbalklaag is gemaakt van eikenhout afkomstig uit Zuid-Noorwegen. Het is gekapt in 1536–37 en toegepast in 1537–39.

In dit pand doet zich de wonderlijke situatie voor dat de verdiepingsbalklaag en de zolderconstructie even oud zijn en gemaakt van hout met eenzelfde kapjaar en herkomst, maar dat de ertussen liggende zolderbalklaag jonger is.

Het kan bijna niet anders dan dat het in 1537–39 gebouwde pand oorspronkelijk maar één verdieping had en het pand in 1647–49 is verhoogd met een extra verdieping. Daartoe werd de zolderconstructie verwijderd (door de pen-en-gat verbindingen kon de constructie uiteen worden genomen) en werden de muren met een verdieping verhoogd. Er kwamen nieuwe zolderbalken en de zolderconstructie werd op deze nieuwe balkenlaag herplaatst. Mogelijk omdat schade was ontstaan aan de zolderconstructie, heeft men met nieuw grenenhout (precies even oud als het grenenhout van de nieuwe zolderbalklaag) de zolderconstructie aangevuld/gerepareerd.

Een schaargebint van de hergebruikte eikenconstructie van de zolder.

Grenenhout zolderbalklaag.

H3 ▪ GROTE KERKSTRAAT 67

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Het woonhuis is in 1511 in bezit van een zekere Petrick en het perceel is in handen van een Bennert uit Aestrum. Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de woning- en perceelwaarde voor het *Register van den Aanbreng*[1]. Het heeft een huurwaarde van 5,60 gulden. Over het perceel moet jaarlijks 2,8 gulden grondpacht betaald worden. Op grond hiervan kan het tot de modale huizen worden gerekend.

De eerste vermelding waarvan zeker is dat deze betrekking heeft op Grote Kerkstraat 67, dateert uit 1548. Sijmon Tijaertsz en zijn vrouw Frouck Warnersdr verkopen dan een kwart deel van het huis aan Egbert Everts en diens echtgenote Clara Warnersdr en de helft aan Eete Harckes. Het verkochte wordt omschreven als een huis op Cammingahorn recht tegenover de Hoogstraat. Het erf strekt tot het Pijlsteegsdiept.[2] De koopsom is met 44 goudguldens en 19 stuivers (62,55 gulden) lager dan op grond van de taxatie voor het Register van den Aanbreng verwacht mag worden. (Mogelijk betrof het genoemde bedrag alleen het vierde deel.) De grondpacht over het gehele erf is echter gelijk daaraan.

Het resterende kwart was in het bezit van de geestelijke Ariaen Warners. Hij droeg zijn deel over aan de eerder genoemde Eete Harckes. De koopprijs hiervan is onbekend.[3]

In 1559 wordt Tijaerdt IJsbrantsz als westelijke buur van Grote Kerkstraat 69 dus op nummer 67 vermeld.[4] IJsbrantsz verkoopt in 1581 de opbrengst van de jaarlijkse grondpacht (22,8 gulden) voor 32 goudguldens (44,8 gulden) aan de leidekker Jan Willemsz en zijn vrouw Anna. (Grondpacht kon onafhankelijk worden overgedragen van het huis dat op die grond stond.)

In die (ver)koopakte uit 1581 wordt het huis voor het eerst de *Wildeman* genoemd.[5] Er zal een bord met een afbeelding van een Herculische figuur hebben uitgehangen. (Een zeventiende-eeuwse gevelsteen met een dergelijke voorstelling die uit dit pand afkomstig is, is in 1887 verworven door het Fries Museum. De gevelsteen is in 1914 herplaatst in de zijgevel van Oostersingel 2, pakhuis Petersburg.)

De *huysinge genaemt in den Wildeman* wordt in 1585 door Rijcxt en Eeme Egbertsdrs en hun respectievelijke echtgenoten Peter Zegers en Juw Ariensz verkocht aan Peter Harmens en diens echtgenote Sijouck Feddrixdr. De twee eerstgenoemden zullen dochters van de eerder vermelde Egbert Everts geweest zijn. Het erf reikt van de straat tot aan het Pijlsteegsdiept. De koopprijs bedraagt 693 gulden.[6]

De verdiepingsbalklaag achter in het huis is dendrochronologisch gedateerd op 1472–1473.

[1] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[2] Paul Noomen, De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners, cd, noot 1555.
[3] HCL 1001, 3614; 109.
[4] Tresoar 14, 16799; 775.
[5] HCL 1001, 3562; 157.
[6] HCL 1001, 3616; 42.

Peter Harmens, die wagenvoerder blijkt te zijn, wordt in 1588 en 1592 in de *Wildeman* vermeld als oostelijke buur van nummer 65.[7]

In 1606 wordt Peter Harmens voor het Schoorsteengeld, een incidentele belasting om de kosten van de oorlog tegen Spanje te dekken, aangeslagen voor vier schoorstenen.[8] Dit wijst op een modaal woonhuis.

Hiaat

In 1766 doet Jacobus Tiboel uit Franeker de helft van het pand voor 1120 gulden over aan Obbo Burenstein en Jacomina de Vries. Het is dan beneden verhuurd aan Wijbe Aukes Bijema, meester bakker, en boven aan G.W. van Doijs.

De akte geeft een beschrijving van het verkochte.[9]

NB Burenstein verwerft in 1767 ook Grote Kerkstraat 69 (hij krijgt in 1768 toestemming voor deze aankoop.)

De verdiepingsbalklaag vóór in het huis en de zolderbalklaag dateren uit 1598–1599.

Achtergevel Grote Kerkstraat 67.

[7] HCL 1001, 3616; 103 resp. HCL 1001, 3459; 61.
[8] Tresoar, 6470; Oost-Minnema-espel 142.
[9] HCL 1001 3659, 39.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK GROTE KERKSTRAAT 67

Op 4 juli, en 14 en 18 oktober 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek boorstalen afgenomen van de zolderconstructie en van de balklagen van de verdieping en zolder van het pand Grote Kerkstraat 67 te Leeuwarden.[1] Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar, en het jaar van eventuele latere grote verbouwingen, van het pand is geweest.

Bemonsterd zijn:

Zolderconstructie, vurenhout

· 5 hergebruikte daksporen, 1 fase

Zolderbalklaag, eikenhout

· 4 balken, 1 fase

Verdiepingsbalklaag, eikenhout

· 5 balken, 2 fasen

Conclusie:

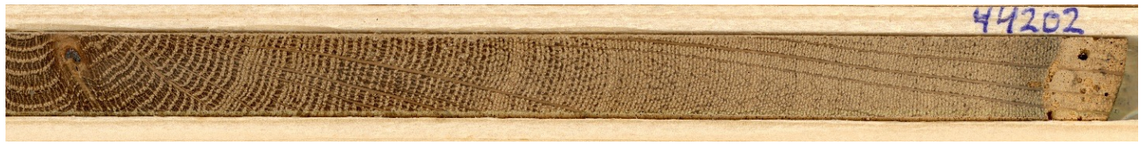
	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Zolderconstructie	n.v.t.	1781	1782–83
Zolderbalklaag	n.v.t.	1597	1598–99
Verdiepingsbalklaag voorzijde	n.v.t.	1597	1598–99
Verdiepingsbalklaag achterzijde	n.v.t.	1471	1472–73

[1] Grote Kerkstraat 67 te Leeuwarden is een rijksmonument (RM 24195).

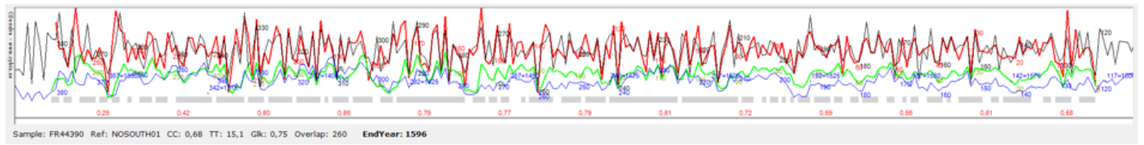

Het pand heeft een relatief jonge zolderconstructie. Bij de bouw van de zolderconstructie is hergebruikt hout toegepast. Het hergebruikte vurenhout is gekapt in Zuid-Zweden in 1781 en is voor het eerst toegepast in 1782-83.

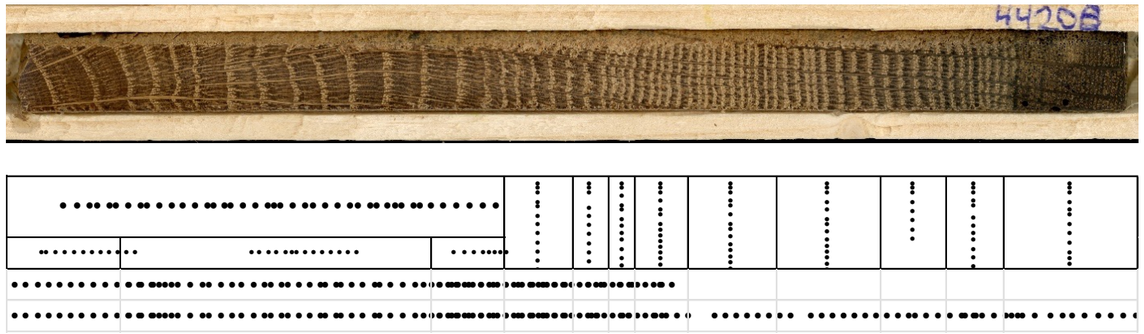
Het kan zijn dat de zolder in 1782-83 werd vernieuwd, maar het valt ook niet uit te sluiten dat het hergebruikte hout van de zolderconstructie van elders is aangevoerd en is hergebruikt toen de huidige jonge kap werd gebouwd. Het kapjaar van het hergebruikte hout heeft dan geen relatie met dit pand.

Het eikenhout van de zolderbalken, in de eerste helft van de 17de eeuw beschilderd met blad- en bloemmotieven, komt overeen met de balken van de verdiepingsbalklaag boven de voorkamer en is afkomstig uit Zuid-Noorwegen. Het is gedateerd tegen de collegiale kalender NOSOUTH01 met kapjaar 1597 en vervolgens in 1598-99 toegepast in de bouw.

Datering van de middelcurve FR43390 (rood) tegen de kalender NOSOUTH01. De middelcurve is samengesteld uit de meetreeksen van de stalen van de ‘geschilderde balken’. De kalender NOSOUTH01 (NOrway SOUTH 01) is samengesteld door Bonde et Al.

Het eikenhout van balk 8, gerekend vanuit de voorgevel (dat is boven de achterkamer), is gekapt in 1471 en voor het eerst in de bouw toegepast in 1472–73. Het is afkomstig uit West-Duitsland. Het hout is verlegd. Hoewel staal FR44307 niet gedateerd kon worden, is aan de brede jaarringen duidelijk te zien dat dit hout ook uit West-Duitsland afkomstig is.

Oorspronkelijk waren balk 6 en 8 opgelegd op een sleutelstuk met muurstijl en korbeel. Het ligt voor de hand, dat deze balken afkomstig zijn van de voorganger van het pand dat in 1598–99 werd gebouwd/herbouwd.

Boorstaal FR44308 is erg donker van kleur. Dat komt doordat het hout oud is. Door inwerking van de lucht (basen) wordt eikenhout (looizuur) over de eeuwen steeds donkerder. De mate van verkleuring wordt sterk beïnvloed door factoren zoals vochtigheid en of de balken geschilderd zijn geweest of niet.

BOUWHISTORISCHE DEELOPNAME
GROTE KERKSTRAAT 67

Aanleiding:
Grote Kerkstraat 67 wordt verbouwd. Na het verwijderen van voorzetwanden en verlaagde plafonds (zonder historische waarde) kwamen oud muurwerk en oude balklagen in het zicht. De Gemeente Leeuwarden greep de kans aan om die bouwsporen vast te leggen. Deze bouwhistorische deelopname, gedaan in oktober en november 2002, is daarvan het verslag.

Feiten:
Recent zijn de diverse balklagen in het pand dendrochronologisch onderzocht en gedateerd door P. Borghaerts.[1] Daarnaast hebben experts, onder meer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, schattingen van dateringen van aangetroffen balkbeschilderingen en een behangselfragment gegeven. Die gegevens, hieronder samengevat op rij gezet, bieden houvast bij het determineren van de aangetroffen bouwsporen.

- Het vurenhout van de kapconstructie heeft een kapjaar van 1781, maar is hergebruikt;
- Het eikenhout van de zolderbalken en de verdiepingsbalken boven de voorkamer heeft een kapjaar van 1597 en is in 1598–99 toegepast in de bouw;
- Het eikenhout van verdiepingsbalk 8, gerekend vanuit de voorgevel, is gekapt in 1471 en voor het eerst in de bouw toegepast in 1472–73;
- Verdiepingsbalken 6 en 8 hadden oorspronkelijke een muurstijl, sleutelstuk en korbeel. Het ligt voor de hand dat deze balken afkomstig zijn van de voorganger (1472–73) van het pand dat in 1598–99 werd gebouwd/herbouwd;
- Het behangselfragment in de voorkamer op de verdieping dateert vermoedelijk van circa 1930;
- De balkschilderingen in de achterkamer op de verdieping dateren vermoedelijk uit het vroege tweede kwart van de zeventiende eeuw.

Beschrijving bouwsporen:
Begane grond voorkamer
De linker zijgevel is geheel beklampt. Daarachter is muurwerk van kloostermoppen met schelpkalkvoegen te zien met een 5-lagenmaat van 48,5 cm (dikte kloostermop: 8,5 cm). Dit is vermoedelijk de zijgevel van het buurpand Grote Kerkstraat 65. Vanuit de binnenplaats achter Grote Kerkstraat 67 is de zijgevel van het buurpand goed te zien. Het muurwerk van kloostermoppen heeft hier een 10-lagenmaat van 96 cm.[2]

De voorgevel is opgemetseld met rode bakstenen in een 10-lagenmaat van 49 cm.

[1] Paul Borghaerts, Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 67, 8911 EB Leeuwarden. Rijksmonument 24195, oktober 2022.
[2] Grote Kerkstraat 65 is ook dendrochronologisch onderzocht door Paul Borghaerts. Het oudste hout (onderste helft van de zolderconstructie) wordt gedateerd op een kapjaar van 1472. De kloostermoppen passen ook bij de bouwtijd van 1472. De zijgevel van Grote Kerkstraat 65 aan de binnenplaats achter Grote Kerkstraat 67 vertoont echter wel sporen van hergebruik. Hoewel de kloostermoppen dus nog middeleeuws zijn, gaat het hier niet meer om primair metselwerk.

Tussen Grote Kerkstraat 67 en het buurpand ten oosten (Grote Kerkstraat 69) moet een steeg aanwezig zijn geweest. Tegenwoordig is dit de gang van het beschreven pand. De voormalige rechter zijgevel (nu de oostwand van de voorkamer) is ook voorzien van een gemetselde klamp, maar hierachter waren geen kloostermoppen te zien.

De schouwpartij met een zwart marmeren schouw en boezem met neoclassicistische hoekcolonetten en een hoofdgestel dateert stilistisch gezien uit het derde kwart van de negentiende eeuw. De vensterbetimmeringen van de voorgevel passen hier ook bij. Het huis moet dus ergens tussen 1850 en 1875 zijn gemoderniseerd. Het huis heette voorheen De Wildeman en had een gevelsteen met de beeltenis van een wildeman in de voorgevel. Ergens tussen 1850 en 1875 is de voorgevel (en het huis) gemoderniseerd. De oude voorgevel werd vervangen, de gevelsteen kwam dus vrij.[3]

Begane grond, voorkamer: linker zijgevel met klamp en kloostermoppen.

Begane grond, voorkamer: schouwpartij 1865–1870.

[3] Mailwisseling Leo van der Laan en Henk Oly, d.d. 1 november 2022:
In 1819 werd het huis gekocht door Jacob Romein, houtkoper. Hij had het in eigendom tot 1842, toen het in handen overging van Johann Frantz Heinrich Wilhelm Schulze, pianofabrikant, en Anna Christina Regina Hillebrand.
1842: Tresoar, toeg. 26, notariële verkopingen, inv.nr. 077024, aktenr. 4 (digitaal p. 5)
Verkoper: Jacob Romein, houtkoper op Camstraburen
Koper: Johann Frantz Heinrich Wilhelm Schulze, pianofabrikant, en zijn vrouw Anna Christina Regina Hillebrand, te Leeuwarden
Wat: 1) “huis met binnenplaats, tuin en erf, de Wildeman genaamd (...) in de Grote Kerkstraat (...) in wijk I nommer 120” (vlgs. de akte had Romein dit huis gekocht op 25 okt. 1819); 2) “eene achterkamer en tuin daarachter, vroeger behoord hebbende tot het huis (...), staande ten oosten van het vorige perceel (...) wijk I nommer 119” (vlgs. de akte had Romein dit huis gekocht op 27 dec. 1830); 3) “een ruime werkplaats, achter de twee vorige perceelen (...) op de Modder (...) als timmerwinkel en erf” (vlgs. de akte had Romein dit huis gekocht op 16 dec. 1822)
Koop: 10 maart 1842
Koopsom: 7.000 gulden (samen).
De weduwe Hillebrand bezat het huis tot laat in de 19de eeuw. In 1877 stond zij de gevelsteen met de Wildeman in bruikleen af voor een tentoonstelling van het Friesch Genootschap in het Koninklijk Paleis aan het Hofplein. De steen was inmiddels roerend geworden, de voorgevel van Grote Kerkstraat 67 moet dus vóór 1877 zijn gemoderniseerd. Na de tentoonstelling van 1877 kwam de steen in de collectie van het Fries Museum. In 1940 heeft het museum de steen laten herplaatsen aan de Oostersingel.

Begane grond achterkamer
Behalve de balklaag zijn in de achterkamer geen historische afwerkingen aangetroffen.

Verdiepingsbalklaag
De verdiepingsbalklaag boven de voor- en achterkamer van de begane grond bestaat uit balken van verschillende bouwfasen. Gerekend vanaf de voorgevel:

1.	Eiken balk	20	x	11	cm;	monochrome verflaag
2.	Eiken balk	23	x	12,5	cm;	monochrome verflaag
3.	Eiken balk	25	x	13	cm;	monochrome verflaag
4.	Eiken balk	21	x	13	cm;	monochrome verflaag
5.	Grenen balk	25	x	19	cm;	onbeschilderd
6.	Eiken balk	18,5	x	18,5	cm;	monochrome verflaag
7.	Eiken balk	21	x	13,5	cm;	monochrome verflaag
8.	Eiken balk	18	x	18	cm;	monochrome verflaag
9.	Grenen balk	24	x	19	cm;	onbeschilderd
10.	Vuren balk	19,5	x	11	cm;	onbeschilderd
11.	Vuren balk	19,5	x	11	cm;	onbeschilderd
12.	Grenen balk	21	x	14	cm;	onbeschilderd
13.	Vuren balk	19,5	x	11	cm;	onbeschilderd

De oudste balken zijn de eiken balken 6 en 8. Ze zijn gedateerd op een kapjaar van 1471. Aan de onderzijde zijn aan beide uiteinden sporen te zien van een ingekort sleutelstuk en een pengatverbinding van een korbeel. De draagconstructie van de voorloper uit 1472–73 bestond dus uit zogenaamde muurstijlgebinten. In 1598–99 zijn twee van deze oude dekbalken hergebruikt, nadat ze waren ontdaan van muurstijlen en korbeels. Het sleutelstuk werd ingekort en voorzien van een uiteinde met ojief.

Het pand is in 1598–99 opgehoogd met een verdieping. Vijf eiken balken op de begane grond (nrs. 1–4 en 7) horen ook bij deze bouwfase. Ze vervingen destijds de oude muurstijlgebinten. Tijdens de bouwfase van 1598–99 zijn deze balken voorzien van eiken consoles met een ojief. Een paar consoles zijn als zodanig gaaf bewaard gebleven, andere zijn deels afgekapt of geheel verwijderd.
In het midden van de achterkamer (aan de linker zijgevel) is in 1598–99 een eiken raveling (19 x 13½) aangebracht, waarschijnlijk voor een grote kookschouw.

De drie onbeschilderde grenen balken (nrs. 5, 9 en 12) zijn mogelijk in de achttiende eeuw aangebracht ter versteviging/vervanging van de hergebruikte constructie. Nog later zijn de drie vuren balken aangebracht, waarschijnlijk ook ter vervanging van hergebruikte eiken dekbalken van voormalige muurstijlgebinten uit de late middeleeuwen. Dat het om vervanging ging en niet om een verlenging van het huis in de achttiende- of negentiende eeuw, valt mede af te leiden van oude kaarten. Op de kaart van Sems en Bast (1603) lijkt het pand al haar huidige grootte te hebben.

Boven de balklaag van zowel de voor- als achterkamer liggen oude naaldhouten vloerdelen met een breedte tot 36 cm.

Begane grond, achterkamer: eiken dekbalk met ingekort sleutelstuk en pengat van een verwijderd korbeel. Het zijn restanten van een muurstijlgebint uit 1472–73.

Begane grond, voorkamer: eiken balk met eiken console, 1598–1599.

Verdieping voorkamer
Aan het einde van de zestiende eeuw werd het oude pand opgehoogd met een verdieping. Dit is aan veel bouwsporen nog te zien, maar sindsdien zijn er ook weer veel ingrijpende verbouwingen geweest.

De linker zijgevel bestaat ter hoogte van de verdieping voor het onderste 4/5 deel van de muur uit hergebruikte rooswinkels en bakstenen door elkaar. Het gaat hierbij duidelijk om hergebruikt bouwmateriaal. De 10-lagenmaat varieert van 56 tot 60 cm, de dikte van 4,2 tot 5,5 cm. Het hoort waarschijnlijk bij de bouwfase van 1598–99.

Het bovenste 1/5 deel van de linker zijgevel bestaat uit metselwerk van rode bakstenen in redelijk regelmatig kruisverband. De 10-lagenmaat bedraagt 51 cm (strek: 20,5 – 21,5 cm; kop: 9,5 – 10,5 cm; dikte: 4,2 – 4,5 cm).

De gemetselde penanten van de voorgevel hebben een vergelijkbare 10-lagenmaat (51 cm) en dezelfde soort rode bakstenen als het bovenste deel van de linker zijgevel. Aan het hoekverband met de linker zijgevel is duidelijk te zien, dat de voorgevel van een jongere fase is dan het overgrote deel van de linker zijgevel.

Verdieping, voorkamer: linker zijgevel.

De belangrijkste aanwijzing voor de determinatie van de bouwfasering is het andere hoekverband. De rechter zijgevel (rode baksteen in kruisverband met een 10-lagenmaat van 51 cm; strek: 21 cm; kop 9½ – 10 cm; dikte: 4,5 – 4,7 cm) heeft een doorlopend hoekverband met de voorgevel. Dit betekent dat de voorgevel en de rechter zijgevel ter hoogte van de verdieping uit één en dezelfde bouwfase zijn. De eiken balklaag dateert van 1598–99 en de veel jongere rechter zijgevel is in een net hoekverband om de balkkoppen heen gemetseld.

Getuige de kenmerken van het metselwerk, de gevelsteen van de wildeman en de neoclassicistische stijl van de voorgevel en delen van het interieur, kunnen de voorgevel, de rechter zijgevel ter hoogte van de verdieping en het bovenste deel van de linker zijgevel gedateerd worden op 1850–1875.

Tussen Grote Kerkstraat 67 en het buurpand ten oosten, Grote Kerkstraat 69, bevond zich een steeg. De voordeur van Grote Kerkstraat 67 vertelt eigenlijk alles; die is namelijk grotendeels opgenomen in de gevel van nummer 69. Het buurpand is hier, getuige bouwhistorische kenmerken van de voorgevel, rond het midden van de achttiende eeuw overheen gebouwd. In de linker zijgevel van het buurpand is schoon metselwerk aangetroffen dat goed uit de achttiende eeuw kan dateren. De rechter zijgevel van Grote Kerkstraat 67 is dus mogelijk ook lange tijd een buitengevel aan een steeg geweest. Aanleiding om te denken dat hier dus ook gevelopeningen in hebben gezeten. Ter hoogte van de begane grond ontneemt pleisterwerk het zicht op eventuele bouwsporen. Ter hoogte van de verdieping is aan de uiteinden van de balken te zien, dat de voormalige muur meer naar binnen stond. Ter hoogte van de verdieping zitten wel twee kozijnen in de rechter zijgevel. Waren dit ooit buitenvensters? Het antwoord is nee. Deze kozijnen zijn van vurenhout, hebben nette hoekverbanden met het negentiende-eeuwse muurwerk en zijn rondom ingesmeerd met loodmenie. Bovendien is de buitenzijde van de rechter zijgevel ter hoogte van de verdieping niet uitgevoerd als schoon metselwerk. Deze muur is dus nooit een buitengevel geweest. De beide kozijnen waren van kasten, die in de voormalige steeg zijn uitgebouwd.

Deze kozijnen met toognagels en bochtscharniertjes dateren dus ook uit 1850–1875, evenals andere interieuronderdelen: een kachelnis, een kastwand met schuifdeuren en een paneeldeur met kozijn, architraaflijst en sopraporte met zeldzaam mousselineglas.

Verdieping, voorkamer: rechter zijgevel met vuren kozijn van voormalige kast.

Verdieping, voorkamer: rechter zijgevel met balkkop en anker. De eiken balk dateert van 1598–99. De aftekening van een oudere muur is zichtbaar. Het metselwerk in rode baksteen dateert waarschijnlijk uit 1850–1875. Het is duidelijk om de bestaande balk heen gemetseld.

Voorgevels van Grote Kerkstraat 67 en 69. De voordeur van nr. 67 zit ter plekke van een voormalige steeg, waarachter zich nu de gang bevindt. Beide panden zijn ter hoogte van de verdieping over de steeg heen gebouwd.

Verdieping, voorkamer: rechter zijgevel met kozijnen van vroegere kasten.

Verdieping, voorkamer: rechter zijgevel met vuren kozijn in loodmenie van vroegere kast.

Verdieping, voorkamer: rechter zijgevel met vuren kozijn in loodmenie van vroegere kast. Het metselwerk heeft een net hoekverband met het kozijn en lijkt dus van dezelfde bouwfase.

Voormalige steeg ter hoogte van de verdieping. Links het vuil metselwerk van Grote Kerkstraat 67. Rechts de gepleisterde zijgevel van Grote Kerkstraat 69. Op de achtergrond de zijwand van een uitgebouwde kast.

Verdieping, voorkamer: tussenwand van de middenzone met paneeldeur, architraaflijst en sopraporte met mousselineglas. Alles waarschijnlijk uit 1850–1875.

Verdieping middenzone
Het pand heeft ter hoogte van de verdieping een archetypische indeling met een voorkamer, middenzone (met trap, kasten en vermoedelijk oorspronkelijk ook bedsteden) en achterkamer. In de middenzone is alleen van de rechter zijgevel enig muurwerk zichtbaar. Het heeft een 10-lagenmaat van 51 cm en zal dus waarschijnlijk ook in 1850-1875 vernieuwd zijn. Het kozijn vanuit het trappenhuis is driekwartbol geprofileerd en hoort bij deze zelfde bouwfase.

Verdieping achterkamer
In de zijgevels naast de achterkamer lijkt meer ouder muurwerk bewaard te zijn gebleven. Dateren is lastiger, omdat er (te) weinig delen in het zicht waren. Net als in de voorkamer is ook hier in de rechter zijgevel een kastruimte in de vroegere steeg gebouwd. Hier is het muurwerk duidelijk afgekapt en vanuit de kast lijkt de buitengevel als schoon metselwerk uitgevoerd. Mogelijk hebben we hier nog te maken met metselwerk uit de late zestiende eeuw of de achttiende eeuw. Het bestaat uit rode en gele bakstenen, maar er zijn ook Friese geeltjes in verwerkt. Het gaat dus waarschijnlijk om hergebruik. De 10-lagenmaat bedraagt 54,5 cm.

De penanten van de achtergevel zijn opgemetseld met rode bakstenen in een 10-lagenmaat van 51,5 cm. Het bovenste deel van de linker zijgevel is vergelijkbaar. Dit is waarschijnlijk weer de bouwfase van 1850-1875.

Verdieping, achterkamer: linker zijgevel.

Verdieping, achterkamer: rechter zijgevel.

Zolderbalklaag
De zolderbalklaag is een enkelvoudige balklaag. Deze bestond oorspronkelijk uit dertien ongeprofileerde eiken balken, daterend uit 1598–99. Twee ervan zijn in een secundaire fase vervangen door ongeprofileerde grenen balken. De voorste strijkbalk is komen te vervallen, mogelijk toen de voorgevel werd vernieuwd.

De achterste strijkbalk is het meest recent vervangen in vuren. Hieronder het overzicht, gerekend vanaf de voorgevel:

1.	Eiken balk	25	x	14	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
2.	Eiken balk	27	x	16	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
3.	Eiken balk	24	x	13	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
4.	Eiken balk	32	x	17	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
5.	Eiken balk	26,5	x	4,5	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
6.	Eiken balk	24,5	x	16	cm;	monochrome verflaag	onderzijde afgekapt
7.	Grenen balk	17	x	10	cm;	onbeschilderd	
8.	Eiken balk	30	x	15	cm;	ornamentschildering	
9.	Grenen balk	19	x	13	cm;	onbeschilderd	
10.	Eiken balk	30	x	14	cm;	ornamentschildering	
11.	Eiken balk	29	x	17	cm;	ornamentschildering	
12.	Vuren balk						

In de voorkamer en de middenzone zijn de balken aan de onderzijde afgekapt. Dit is gebeurd om ze uit te vlakken voor het aanbrengen van een secundair plafond. Aangezien de balken afgekapt zijn en ook het muurwerk is vervangen, kon niet vastgesteld worden of de balken oorspronkelijk voorzien waren van consoles en/of ornamentele schilderingen.

De balken 8, 10 en 11 horen bij de bouwfase van 1598–99. Ze zijn aan de onderzijde niet afgekapt, maar vertonen ook geen sporen van consoles. Aan de onderzijde zijn sporen van ornamentele beschilderingen zichtbaar. Op een lichte ondergrond zijn gekoppelde bloemenranken met een rode bloem (mogelijk een lelie) aangebracht. De ranken zijn symmetrisch van opzet, weinig vlakvullend, maar wel met een suggestie van diepte door schaduwwerking. Patroon, kleurstelling en stijl doen een datering vermoeden in het vroege tweede kwart van de zeventiende eeuw. Ze zouden dan dus niet meteen na de bouw tegen 1600 zijn aangebracht.

Verdieping, achterkamer: balken uit 1598–99 met een ornamentschildering uit vermoedelijk het tweede kwart van de zeventiende eeuw.

Verdieping, achterkamer: balken uit 1598–99 met een ornamentschildering uit vermoedelijk het vroege tweede kwart van de zeventiende eeuw.

Verdieping, achterkamer: balken uit 1598–99 met een ornamentschildering uit vermoedelijk het vroege tweede kwart van de zeventiende eeuw.

Behangselfragment.

In de voorkamer op de verdieping, naast de schouwpartij tegen de linker zijgevel, is een fragment van een behangsel aangetroffen. Het fragment ziet eruit als een machinedruk. Dit houdt dan een datering in na de eerste helft van de 19de eeuw. Door het wat abstracte patroon en de donkere kleurstelling zou het gedateerd kunnen worden op de jaren-1920 of eerste helft van de jaren-1930.

De enigszins pasteuze druk van de verf spreekt voor circa 1930. Onduidelijk is of de horizontale arceringen tot het patroon behoren of afdrukken zijn van iets anders. Het is voor de periode van circa 1930 niet ondenkbaar dat de horizontale arceringen bij het patroon horen.[4]

[4] Richard Harmanni, e-mail d.d. 24 en 25-10-2022.

Restant van een balkbeschildering.

In de achterkamer op de verdieping zijn op de achterste eiken balken oude beschilderingen te zien. De balken zijn dendrochronologisch gedateerd op een kapjaar van 1597 (een harde datering, met een hoge T-waarde) en vermoedelijk in de bouw toegepast in 1598-1599.[5]

De schilderingen dateren stilistisch gezien uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw. Ze zijn te plaatsen op de overgang van de ‘platte’, vlakvullende ornamentale schilderingen uit de late 16e en de vroege 17e eeuw naar de ‘ruimtelijke’ en wat minder vlakvullende schilderingen zoals die na 1650/1660 in de mode komen.

De fragmenten doen denken aan de schilderingen in het ‘Haersmahuys’ en zijn dus zeker zeventiende-eeuws. Gezien de aanwezigheid in hetzelfde huis van een fraai, door buurman Jacob Dionysius gemaakt poortje lijkt het aannemelijk dat ze uit het (begin van) het tweede kwart van de zeventiende eeuw dateren: Dionysius overleed namelijk in 1647 en was in de jaren ‘20 en ‘30 zeer actief.

Elders in Friesland zie je in deze periode vergelijkbare schilderingen: symmetrisch van opzet maar wel ‘los’ geschilderd, met een suggestie van diepte door schaduwwerking. Hierbij moeten we denken aan bijvoorbeeld de wonderlijke schilderingen in het cachot van de toren van Joure (eerste steen gelegd in 1628). De plafondschilderingen in de pastorie van Sloten moeten van rond 1671 dateren, het bouwjaar van de zaal waarin ze zich bevinden: deze zijn duidelijk heel anders, veel meer op het 3D-effect gericht en minder horror vacui. Het is goed te verdedigen dat de schilderingen aan de Grote Kerkstraat enkele decennia ouder zijn.[6]

Het lijkt dus stilistisch gezien niet waarschijnlijk, op basis van patroon en kleurstelling, dat deze balkbeschilderingen uit de periode rond 1600 dateren. Tweede kwart zeventiende eeuw (lees ca. 1625-1650) is het meest waarschijnlijk.[7]

[5] Paul Borghaerts, Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 67, 8911 EB Leeuwarden. Rijksmonument 24195, oktober 2022.
[6] Johan de Haan, e-mail d.d. 21-10-2022.
[7] Richard Harmanni, e-mail d.d. 24-10-2022.

H4 ▪ GROTE KERKSTRAAT 69

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Het woonhuis is in 1511 in bezit van Her Sywck Peters en het perceel is in handen van Kempe Abba. Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de woning- en perceelwaarde voor het *Register van den Aanbreng*[1]. Her Sywck Peters woont er ook. Op grond van de aanduiding 'Her' zal hij een geestelijke geweest zijn. Het huis heeft een huurwaarde van 5,60 gulden. Over het perceel moet jaarlijks ruim 1,50 gulden grondpacht betaald worden aan de Sint-Vitus van Oldehove. Op grond hiervan moet het pand tot de modale huizen gerekend worden; vermoedelijk was het perceel iets kleiner dan dat van Grote Kerkstraat 65 en 67.

Bij een registratie van de kerkelijke bezittingen in 1543 wordt vermeld, dat het huis eigendom is van Anthonis van Hees en dat de grondpacht van 1,50 gulden verschuldigd is aan de Sint-Vitus.[2] Een akte van vijf jaar later noemt Anthonis van Hees als naastligger ten oosten van nummer 67.[3]

Christiaen Anthonisz, ongetwijfeld een zoon van Anthonis van Hees en weduwnaar van Anna Wijbrantsdr, verkoopt in 1559 het huis aan Jelbe Jacobsz en zijn vrouw Trijn voor 113 guldens.[4] (Hier is de koopprijs niet begrijpelijk.) In 1561 blijkt de herbergier Evert bewoner van het huis; voordien woonde de weduwe van Juw Pieters er.[5]

In 1574 verkoopt genoemde Trijn, als weduwe van Jelbe Jacobsz, het huis aan Ulbe Hennez voor 281 guldens.[6] Blijkens de koopakte hangt er dan een *Tumelaer* uit. Zeven jaar later blijkt de eerder genoemde Evert nog steeds huurder van de *Tuijmelaer* te zijn.[7] Het huis heeft dus zeker twintig jaar als herberg dienst gedaan. In 1585 wordt Ulbe Hennez genoemd als oostelijke buurman van nr. 67.[8]

In een inventarisatie uit 1591 van de roerende en onroerende goederen van Sijbbel Ulbedr en haar man bakker Douwe Dercxz (of: Dircxz) komt een eigendomsbewijs voor van een huis dat het *Wapen van Jeruzalem* wordt genoemd. Sibbel heeft het huis geërfd van haar ouders. De goederen die in de inventarisatie worden opgesomd, maken duidelijk dat het gebouw dienst doet als bakkerij.[9] Op grond van latere vermeldingen als pand direct ten oosten van Grote Kerkstraat 67 zal het om Grote Kerkstraat 69 gaan, dat dus een nieuwe naam heeft gekregen.[10]

[1] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[2] P.L.G. van der Meer en J.A. Mol (red.), De Beneficiaalboeken van Friesland 1543, p. 132.
[3] HCL 1001, 3614; 109.
[4] Tresoar 14, 16799; 775.
[5] Oorkonden (…) Sint Anthony Gasthuis, I, p. 475.
[6] HCL 1001 3562; 28.
[7] HCL 1001 3454, 233.
[8] HCL 1001 3616; 42.
[9] HCL 1001 3459; 61.
[10] HCL 1001, 3627; 235 (d.d. 08-05-1637), 3628, 76 (d.d. 20-09-1637) en 3633; 164 (d.d. 19-12-1657).

Een akte uit 1657 vermeldt dat meester bakker Dirck Douwes, zoon van Douwe Dercx, het huis verkoopt aan Justus Schevola, conrector van de schola trivialis en zijn vrouw Eeske Aesgema. Het verkochte wordt omschreven als een *huijsinge (…) sampt achterhuijsinge met twe peerdestallen en een hoij-schuijer sampt plaetse*. De verkoper woont er zelf met anderen. De (beoogde) koopsom bedraagt 3.360 guldens.[11]

Kennelijk is die verkoping niet doorgegaan, want in een akte uit 1666 stelt Harmen Jacobs Raepsvelt, keurmeester-generaal (van het goud en zilver), dat hij het huis van Dirck Douwes gekocht heeft. (Wanneer dat gebeurde is niet aangegeven.) Hij en zijn vrouw verkopen het in dat jaar aan Anthoni Abeli Isbrants, ammunitiemeester-generaal van Friesland, en diens echtgenote Wijpkien Harmens. De bewoner is Arend van Harderwijck. Het verkochte wordt omschreven als een *huisinge (…) hovinge, keuckens, achterplaets* en het beschikt over een achteruitgang bij het pesthuis.[12] De koopsom: 3.360 gulden, is identiek aan die bij de niet gerealiseerde transactie.[13]

Tussen 1666 en 1767 verandert het complex herhaaldelijk van eigenaar. In het laatstgenoemde jaar zorgt de curator over de nalatenschap van Henricus du Bucquoi, advocaat voor het Hof van Friesland, voor overdracht aan Obbo Burenstein en zijn vrouw Jacomina de Vries. Het geheel omvat dan een *huisinge, paardestallinge, bak*[14]*, plaatzen, keukens, uitlopend secreet, hovinge*. De prijs – die in het hier niet besproken tijdvak nogal varieert – bedraagt dan 1806 guldens.[15]

De zolderbalklaag en -constructie zijn dendrochronologisch gedateerd op 1639-1641.

De verdiepingsbalklagen dateren uit 1661-1664.

De verdiepingsbalklaag boven de opkamer is te dateren na 1742.

Achtergevel Grote Kerkstraat 69.

[11] HCL 1001, 3633; 164.
[12] Ter plaatse van het huidige Natuurmuseum Fryslân.
[13] HCL 1001, 3638; 101.
[14] Een regenwaterbak.
[15] HCL 1001, 3659; 127.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK GROTE KERKSTRAAT 69

Op 18 en 20 juni 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek boorstalen afgenomen van de zolderconstructie en de balklagen van de verdieping en de zolder van het pand op de Grote Kerkstraat 69 te Leeuwarden.[1] Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar, en het jaar van eventuele latere grote verbouwingen, van het pand is geweest.

Situatie:

De dakconstructie bestaat uit achter elkaar geplaatste topspanten. De topspanten hebben ieder twee geschoorde haanhouten. Er ligt geen vliering over het onderste haanhout waardoor het een prachtige open kap is. Grote Kerkstraat 69 is een diep pand. De zolderbalklaag kan door de indeling van het pand in de lengterichting verdeeld worden in drie gedeelten: het gedeelte boven de woonkamer, de smalle passage van de woonkamer naar de slaapkamer en de slaapkamer. De verdiepingsbalklaag kan verdeeld worden in vier gedeelten: het gedeelte boven de voorkamer, de opkamer, de keuken en boven de gang. Het pand is op de begane grond smaller dan op de verdieping, omdat de benedengang van de buren (nr. 67) gedeeltelijk binnen dit pand ligt.

Bemonsterd zijn:

Zolderconstructie

· 1 stijl
· 3 haanhouten

Zolderbalklaag

· 5 balken

Verdiepingsbalklaag

· 9 balken

Conclusie:

	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Zolderconstructie	n.v.t.	1638	1639-41
Zolderbalklaag boven woonkamer	---	---	---
Zolderbalklaag boven passage	1636	na 1636	na 1637
Zolderbalklaag boven slaapkamer	n.v.t.	1638	1639-41
Verdiepingsbalklaag boven voorkamer	n.v.t.	1661	1662-64
Verdiepingsbalklaag boven de opkamer	1741	na 1741	na 1742
Verdiepingsbalklaag boven keuken	1613	na 1613	na 1614
Verdiepingsbalklaag boven gang	n.v.t.	1660	1661-63

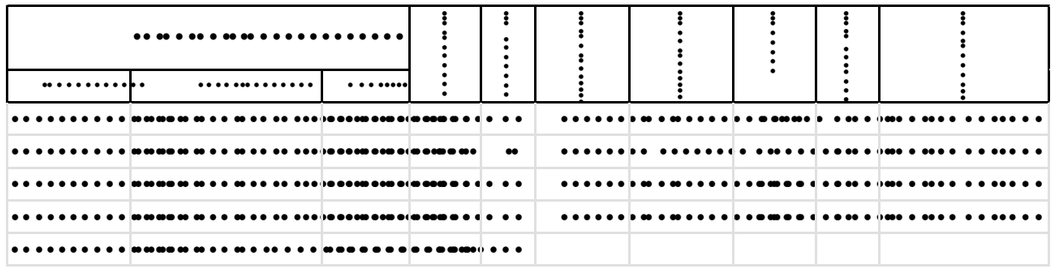
[1] Grote Kerkstraat 69 te Leeuwarden is een rijksmonument (RM 24196).

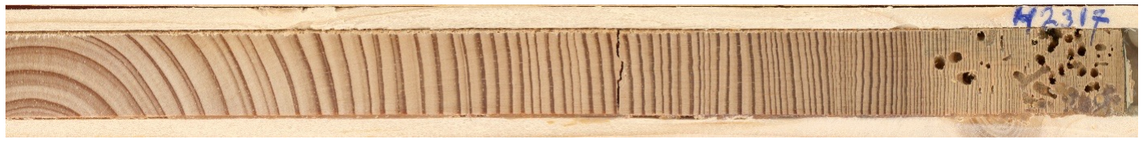

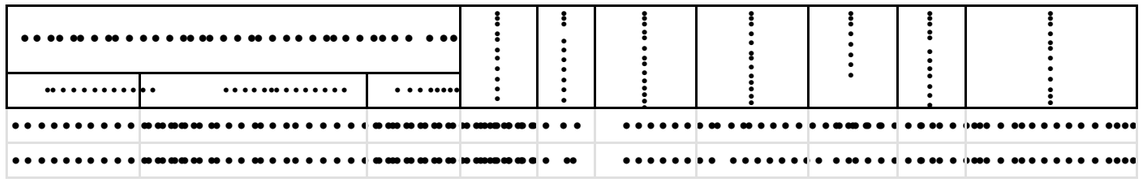
De open zolderconstructie is gemaakt van grenenhout uit Zuid-Noorwegen, gekapt in 1638 en voor het eerst in de bouw toegepast in 1639-41.

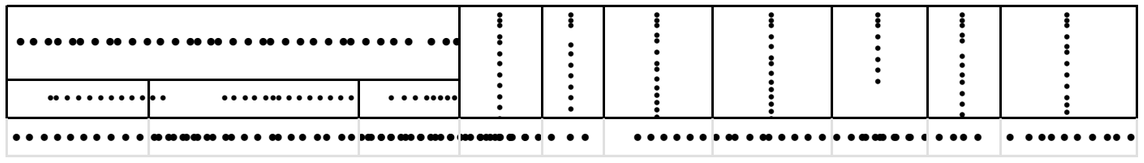
De zolderbalklaag kan qua resultaat verdeeld worden in twee delen: het gedeelte boven de woonkamer en het gedeelte boven de passage met de slaapkamer. Helaas konden de grenen balken boven de woonkamer niet worden gedateerd. De grenen balken boven de passage en de slaapkamer horen qua herkomst en kapjaar bij de zolderconstructie. Het hout heeft als kapjaar eveneens 1638 en is in 1639-41 voor het eerst toegepast in de bouw. De herkomst van het hout is in Zuid-Noorwegen gelegen. Gezien de zeer brede jaarringen moet het hout van de balken boven de woonkamer afkomstig zijn uit een zuidelijker gelegen herkomstgebied. Zuidelijkere gebieden in het Balticum, zoals Letland en Litouwen, werden pas bevaren voor balkhout ná 1754. De verwachting is daarom dat het kapjaar van de balken boven de woonkamer ná 1754 moet zijn geweest.

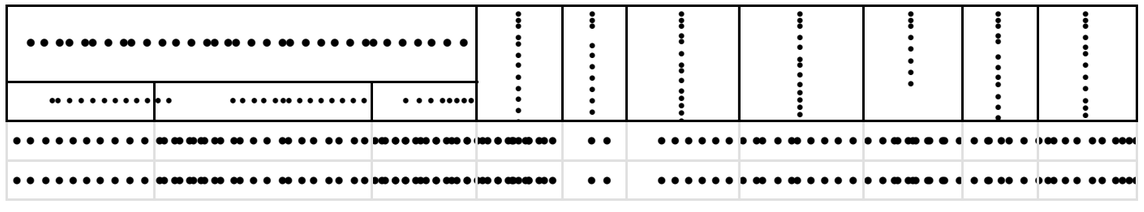
De grenen balklaag boven de voorkamer op de begane grond heeft als kapjaar 1661 en het hout is in 1662-64 voor het eerst toegepast in de bouw. Het hout is afkomstig uit Zuid-Noorwegen, maar van een iets noordelijker gelegen herkomstgebied dan het hout van de zolderconstructie.

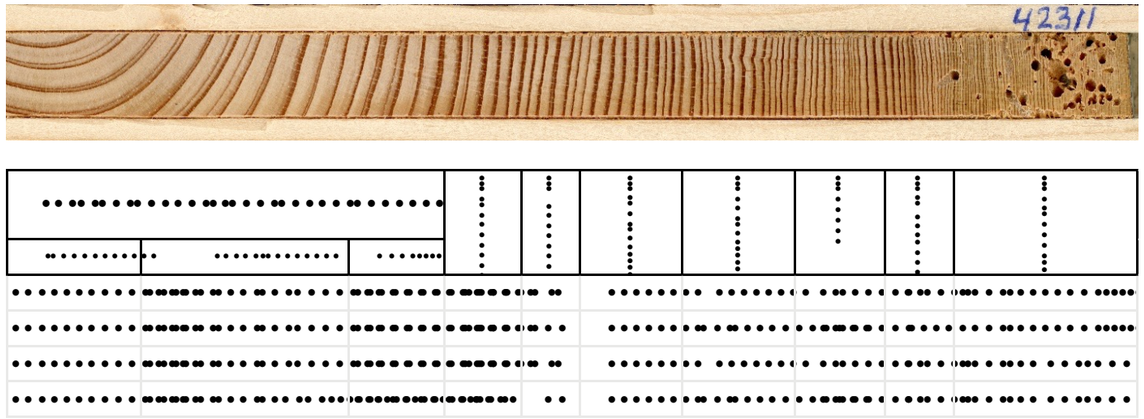

De grenen balklaag boven de opkamer is duidelijk jonger. Het hout moet na 1741 zijn gekapt rond de meren zuidelijk van de havenstad Narva. Hout van Narva komt na 1754 niet veel meer voor in de bouw. Het is een zeer fijne kwaliteit bouwhout met veel jaarringen.

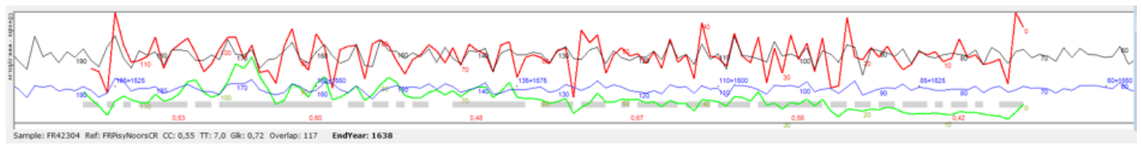
Er kon van de balken boven de keuken geen absoluut kapjaar worden bepaald. Het eindjaar[2] is 1613 en daarmee is het hout voor het eerst in de bouw toegepast ergens ná 1613.

De grenen balken boven de gang hebben als kapjaar 1660 en zijn in 1661–63 voor het eerst toegepast in de bouw.

Opvallend is dat de constructie van de zolder en van een gedeelte van de zolderbalklaag boven de passage en de slaapkamer ouder is dan de verdiepingsbalklaag en de zolderbalklaag boven de woonkamer. Het kan daarom niet anders dan dat het pand op enig moment in zijn geheel opnieuw is opgebouwd. Dat zal gelijktijdig met de plaatsing van het jongste hout ergens ná 1742 plaats hebben gevonden. Het lijkt erop dat de zolderconstructie en de balken van het achterste gedeelte van de zolderbalklaag uit 1639–41 daarbij hergebruikt zijn. Of dat voor de verdiepingsbalken uit 1662–64 ook het geval is, is niet duidelijk. Het zou kunnen dat er al eerder een grote verbouwing is geweest in 1662–64, waarbij het pand met een verdieping werd verhoogd en de zolderbalklaag met de zolderconstructie werd hergebruikt. Het kan ook zijn dat de verdiepingsbalklaag weliswaar uit hergebruikt hout bestaat, maar dat het bij de grote verbouwing ná 1741 van elders is aangevoerd.

Op de gevelsteen staat dat het pand Anno 1641 is gebouwd en in 1768 is herbouwd. Het eerste jaar komt goed overeen met het jaartal van de kapconstructie en het achterste gedeelte van de zolderbalklaag. Het jaar van de herbouw past op zijn beurt goed bij het jongere hout. In dat jaar moet ook de steeg tussen Grote Kerkstraat 67 en dit pand zijn overbouwd als gang voor nummer 67.

De meetreeks FR42301 (rood) afgezet tegen de kalender FRPisyNoorsCR. Deze kalender is specifiek voor het zuidelijke kustgebied van Noorwegen.

De open zolderconstructie uit 1639–41, bestaande uit door flieringen met elkaar verbonden topspanten met dubbel geschoorde haanhouten. Daarbij lopen de stijlen door van muurplaat tot nok.

[2] Zie de bijlage voor de gebezigde vaktermen.

H5 ▪ GROTE KERKSTRAAT 71

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Het woonhuis is in 1511 in het bezit van Frerick Scroer (kleermaker) en het perceel is in handen van Kempe Abba. Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de woning- en perceelwaarde voor het *Register van den Aanbreng.*[1] Het huis wordt bewoond door Claes Weveres. Het huis heeft een huurwaarde van 4,20 gulden. Over het perceel moet jaarlijks 2,10 gulden grondpacht betaald worden aan de Sint-Maria van Nijehove. Op grond hiervan moet het pand tot de modale huizen gerekend worden; vermoedelijk was zowel het huis als het perceel iets kleiner dan Grote Kerkstraat 65 en 67.

In 1559 wordt heer Claes, koster te Nijehove, als oostelijke buur van Grote Kerkstraat 69 vermeld en tien jaar later het Sacristaleen als westelijke van nr. 73.[2] Zij zijn klaarblijkelijk opeenvolgende eigenaren van Grote Kerkstraat 71.

In 1572 verkopen heer Paulus, pastoor te Nijehove, en Jan van der Hoijl en Wijbe Gerritsz, kerkvoogden, aan Wijbe Gerritsz het kosterijhuis, schuurtje en achterplaats bij Nijehove. Het perceel heeft een uitgang naar het diept bij het washuis van het Jacobijnenklooster. De prijs bedraagt 286 gulden.[3]

Hoewel geen transportakte aangetroffen is[4], wordt in 1591 Arien Willems (Adriaan Willemsz Velsius) als eigenaar of bewoner van het pand direct oostelijk van Grote Kerkstraat 69 vermeld.[5] Zijn zoon Guihelmus Velsius en diens echtgenote Eene Tijara zijn in 1597 buren aan de westzijde van 73.[6] Johannes Agricola, die in 1595 als zodanig genoemd wordt, zal het huis gehuurd hebben.[7]

Voor het Schoorsteengeld, een incidentele belasting om de kosten van de oorlog tegen Spanje te dekken, wordt Willem Aerijens (Willem Adriaansz Velsius) in 1606 aangeslagen voor vijf schoorstenen. Later werd dat verlaagd naar drie.[8] Dit wijst op een tamelijk groot woonhuis.

Willem Velsius en zijn echtgenote worden nog enkele malen als buren vermeld, tot hun erfgenamen in 1652 het huis, met een ingangspoort voor aan de straat, een achterhuis, plaats en uitgang naar Nijehove en een kamer met *bellivedere*

De verdiepingsbalklaag aan de voorzijde is dendrochronologisch te dateren op de periode 1477-1486.

De verdiepingsbalklaag aan de achterzijde is gedateerd op ca. 1593 en de zolderbalklaag aan de achterzijde op 1596-1597.

[1] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[2] Resp. Tresoar 14, 16799; 775 & 16800; 1258.
[3] Tresoar 14 16801; 89.
[4] De stedelijke protocollen van transportaktes vertonen in de tweede helft van de 16de eeuw diverse hiaten.
[5] HCL 1001, 3459; 61.
[6] HCL 1001, 3546; 75 & 3617; 120.
[7] HCL 1001, 3617; 82 & 3564; 44.
[8] Tresoar, 6470; Oost-Minnema-espel 146. Dat Willem Adriaansz Velsius in dat jaar lid van het stadsbestuur werd, zal aan die verlaging debet zijn geweest.

(belvedère) daarboven, en nog een *camer*[9] en een uitgang bij Nijehove, verkopen aan Albertus à Loo, oudste advocaat van het Hof van Friesland, en zijn vrouw Neeltie Rommertsdr. Door enkele transacties heeft Velsius de tuin achter het pand aanmerkelijk weten te vergroten.[10] Bewoner is burgemeester Simonides. De koopsom bedraagt 6772 gulden.[11]

Vermeldingen tussen 1653 en 1783 zijn hier niet opgenomen.

In 1783 kopen dr. Fredericus Kutsch en zijn vrouw Anna Geertruida Winterswijck van Hermanus Ulricus Huber, Raad voor het Hof van Friesland, en diens echtgenote Margareta Barbara Emmen *de groote en heerlijke huisinge (…), voorts een groote thuin en hoovinge daar agter geleegen en agter deselve een wagenhuis en stallinge.* In dezelfde koop is ook het huis ernaast begrepen, Grote Kerkstraat 73. De gezamenlijke koopsom bedraagt 5747 gulden.[12]

Kutsch is blijkens de Kadastrale atlas van 1832 nog steeds eigenaar. (Sectie A, nr. 703).

De zolderbalklaag aan de voorzijde is te dateren op de eerste helft van de 19de eeuw.

Achtergevel Grote Kerkstraat 71.

Ankerbalkgebint met een pengat in de ankerbalk voor de stijl van een schaargebint. Met een spie wordt de verbinding tussen de ankerbalk en de stijl gefixeerd. In de ankerbalk is een sparing gekapt voor een kinderbint.

Op 9 september 2020 zijn er voor een dendrochronologische ouderdomsbepaling boorstalen afgenomen in het pand Grote Kerkstraat 71 te Leeuwarden.[1]

Het pand heeft drie bouwlagen met een kleine kelder en een langsgang op de begane grond aan de oostkant van het pand. De zoldertrap zit aan de westkant van de verdieping. Op de begane grond heeft het pand een voor- en achterkamer en op de verdieping is er een voor- en achterkamer met daartussen een kleine ruimte waar de trappen op uitkomen. Qua bouwfase hoort deze tussenruimte bij de achterkamer. De zolder en dakconstructie zijn een negentiende-eeuwse vervanging van een eerdere kap of een samentrekking van twee eerdere kappen.

Bemonsterd zijn:
- Restanten twee ankerbalkgebinten die behouden zijn gebleven tussen de (recente) verdiepingsbalklaag van de voorkamer.
- De ankerbalken zijn in een latere fase aan de bovenkant opgedikt en uitgevlakt met een ongeveer 8 cm dikke laag hout; dit hout is boven ankerbalk 2 bemonsterd.
- Spreidsel dat is aangetroffen bij de ankerbalkgebinten.
- Verdiepingsbalklaag boven de achterkamer.
- Zolderbalklaag voor en achter.
- Een eikenhouten neut, die volgens informatie van de eigenaar deel uitmaakte van de zolderbalklaag aan de voorkant van het pand.

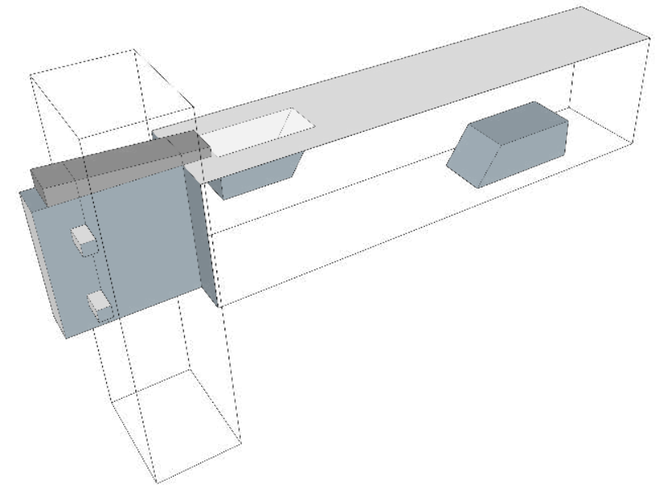
[9] Met een camer is een eenkamerwoning bedoeld, een klein woningtype dat lange tijd gangbaar was.
[10] Zie o.a. HCL 1001, 3633; 132 & 133.
[11] HCL 1001, 3633; 129.
[12] HCL 1001, 3666, 43.

[1] Grote Kerkstraat 71 te Leeuwarden is een rijksmonument (RM 24197).

Conclusie:

	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Ankergebint verdiepingsbalklaag voorzijde	1465/69	1480 ± 4	1477–1486
Opdikking ankerbalk	1548		ná 1563
Spreidsel 1	1556		ná 1576
Spreidsel 2		1670	1671–72
Verdiepingsbalklaag achterzijde		1588	1593 ± 3
Zolderbalklaag voorzijde			1e helft 19e eeuw
Zolderbalklaag achterzijde		1595	1596–97

· De verdiepingsbalklaag boven de voorkamer op de begane grond bestaat uit restanten van twee ankerbalkgebinten, ondersteund door stalen balken. Daarvoor zijn de muurstijlen van het gebint afgekort net onder de ankerbalken. Het is niet bekend of er zich tegen de voorgevel nog een derde ankerbalkgebint, of een restant daarvan, bevindt. De twee onderzochte ankerbalkgebinten, genummerd 2 en 3, hebben aan de bovenkant, vlak tegen de stijlen, een pengat met een schuine kant aan de binnenkant. Hieruit valt op te maken dat op de ankerbalk een schaargebint heeft gestaan en dat de huidige eerste verdieping aan de voorkant van het pand oorspronkelijk een zolderverdieping is geweest. Bovenop de pen van de derde ankerbalk (oost) ligt een spie waarmee, vanaf de buitenkant van de stijl, de verbinding tussen de stijl en de ankerbalk gefixeerd kon worden. Het voorste gebint heeft dit niet en de spie lijkt een latere toevoeging om speling uit de verbinding te halen. Zowel bij de tweede als derde ankerbalk zijn restanten van spreidsel te vinden. Het spreidsel bij de tweede ankerbalk is afkomstig uit Noordoost-Duitsland en heeft als kapjaar 1670 en is in 1671–72 voor het eerst toegepast. Het spreidsel bij de derde ankerbalk komt uit Polen/Zuid-Balticum en is van ná 1556. De ankerbalken zijn aan de bovenkant opgedikt met Noors eikenhout met een kapjaar ná 1563. Dit hout komt sterk overeen met, en correleert heel goed tegen, het andere Noors eikenhout dat is gebruikt voor de balklagen van de achterkamer beneden en boven.

· De zolderbalklaag vóór is gemaakt van grenenhout dat te weinig jaarringen heeft om gedateerd te kunnen worden. Dit type hout, met zijn grove jaarringen, is kenmerkend voor de eerste helft van de negentiende eeuw en is zeer waarschijnlijk afkomstig uit het zuidelijke Balticum of Polen.

· De boorstaal van de verdiepingsbalklaag boven de achterkamer heeft als eindjaar 1588 met 16 spintringen. Twee boorstalen van de zolderbalklaag van de traphal en achterkamer boven hebben als kapjaar 1595. Het leidt daarmee weinig twijfel dat de achterkamers beneden en boven gelijktijdig in 1596–97 zijn gebouwd.

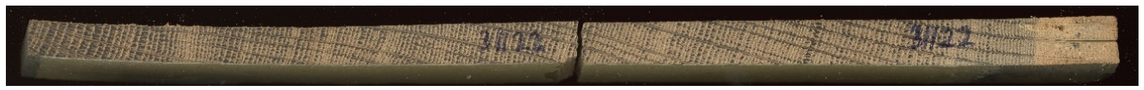
Samenvattend kunnen we zeggen dat er aan de voorkant een laatvijftiende-eeuws (houten) huis heeft gestaan. Het huis had een begane grond met een ankerbalkgebint met daarboven een zolderconstructie met schaargebinten. Hierachter is in 1596–97 een gedeelte aangebouwd (of is de oorspronkelijke achterkant vervangen) met twee verdiepingen en een zolder. Gelijktijdig zijn de ankerbalken aan de voorkant opgedikt om één doorgaande verdiepingsvloer te krijgen.

In welk jaar de oorspronkelijke zolderverdieping aan de voorkant is vervangen door een extra verdieping met zolder, zodat de bouwlagen aan de voor- en achterkant op dezelfde hoogte kwamen te liggen, kan uit het houtonderzoek niet worden opgemaakt. Het meest waarschijnlijk is dat gebeurd gelijktijdig met de bouw van de achterkant in 1596–97. Dat de ankerbalken van het originele huisje zijn opgedikt met hetzelfde eikenhout als waar de achterkant mee is gebouwd, en dat een deel van het spreidsel ook van die tijd kan zijn, kan als bevestiging daarvoor dienen. Het zou ook kunnen dat de losse neut van ná 1627 én het spreidsel van 1671–72 erop wijzen dat deze verhoging in 1671–72 heeft plaatsgevonden. Dat verklaart niet waarom de zolderbalklaag aan de voorkant van Baltisch grenen uit de eerste helft van de negentiende eeuw is gemaakt. Dat moet onderdeel van een derde bouwfase zijn.

Het type Duits eikenhout dat voor het ankerbalkgebint is gebruikt, heeft gemiddeld 15 jaarringen spint. De boorstaal FR31113, afgenomen van balk 2 heeft één jaarring spint met als laatst gemeten jaarring 1564 en houtstaal FR31170 heeft drie jaren spint en als laatst gemeten jaarring 1469.

Daarmee kan gesteld worden dat het kapjaar van het hout voor het ankergebint 1480 ± 4 moet zijn geweest. De feitelijke bouw is 1–2 jaar later geweest met als meest waarschijnlijk jaar 1481. Het hout komt uit West-Duitsland/Oost-Nederland ter hoogte van Winterswijk. De ankerbalken zijn opgehoogd met Noors eiken stroken. Dit hout komt sterk overeen met het hout van de balkenlagen van de achterkamers beneden en boven; het is aannemelijk dat deze stroken tegelijk met deze balkenlagen in 1596–97 zijn aangebracht.

In het spreidsel, dat bij de ankerbalken 2 en 3 is gevonden, zijn twee bouwfasen te herkennen. Bij ankerbalk 3 ligt heel dun spreidsel van eikenhout uit de Pools-Baltische regio van ná 1576 en bij ankerbalk 2 ligt eikenhouten spreidsel uit Noordoost-Duitsland met als kapjaar 1670.

Voor de verdiepingsbalklaag achter en de zolderbalklaag achter is gebruik gemaakt van Noors eikenhout van een zeer fijne kwaliteit met veel jaarringen. Meerdere boorstalen hebben een wan met kapjaar 1595, waarmee vastgesteld kan worden dat het achterste gedeelte van het huis in 1596–97 is gebouwd.

Na een recente verbouwing is er een neut overgebleven die volgens de eigenaar onderdeel is geweest van de zolderbalklaag aan de voorkant van het pand. Het eikenhout is afkomstig uit Zuid-Noorwegen. Er zit geen spinthout aan het hout dus kan alleen maar gesteld worden dat het hout van ná 1627 is.

H6 ▪ GROTE KERKSTRAAT 73

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Het huis is in 1511 in het bezit van een zekere Sicke, die het verhuurt aan Mester Dirck Uurtrecker.[1] De huurwaarde bedraagt 4,2 gulden. Het perceel is met een belendend perceel in handen van Foppo Mathijs[2]; de huurwaarde van beide samen bedraagt 0,7 gulden. Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de waarde van de woning en het perceel voor het *Register van den Aanbreng*.[3] Het zal om een klein pand op een klein erf zijn gegaan.

De eerste (ver)koopakte die met zekerheid Grote Kerkstraat 73 betreft, dateert uit 1569. Pastoors, priesters en kerkvoogden van de Onze-Lieve-Vrouweparochie binnen Leeuwarden verkopen het dan als oud huis, camer[4] en plaats omtrent de kerk van Nijehove. Beoogd koper van het geheel is Dirck Harincxz voor 224 gulden[5], maar deze koop gaat niet door; timmerman Wijbe Gerrijtsz Croes neemt het over voor dezelfde prijs.[6] Uit latere vermeldingen blijkt dat de camer oostelijk van het huis stond.[7]

In 1596 verkoopt Marij Claasdr, weduwe van hopman Wijbe Gerrijtsz Croijs, het huijs of huijsinghe bij Nijehove aan Pijbe Jarichsz en zijn vrouw Bauck Dijorredr. De eenkamerwoning wordt buiten de verkoop gehouden, maar een jaar later alsnog verkocht, ook aan het echtpaar Jarichs-Dijorre. De (ver)koopprijs van het huis bedraagt 805 gulden.[8] Gezien de forse stijging van de verkoopprijs ten opzichte van 1569, moet Wijbe het huis ingrijpend hebben vernieuwd.

Een jaar later verkoopt het echtpaar Jarichs-Dijorre, dat in Wier woont, het huis aan Guihelmus Velsius en zijn vrouw Eene Tijara voor 672 gulden.[9] Wat de waardedaling veroorzaakt heeft, is onduidelijk.

De familie Velsius bezit het huis tot 1652. De erfgenamen van Eene van Tiara, weduwe van Willem van Velsen, doen het huis, een loods daarachter en een plaats aan de zijkant dan voor 756 gulden over aan de timmerknecht Siurdt Tiepkes en zijn vrouw Sentie Hendricx. De plaats moet verdeeld worden met het perceel ten oosten.[10]

[1] Mogelijk is deze identiek aan de Meyster Dirck die in 1492 wordt aangeslagen voor een speciale belasting. Meindert Schroor veronderstelt dat Uurtrecker een beroep is. (Meindert Schroor, 'Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492', in: It Beaken Vol. 44-46, 1982 p. 82)
[2] Dit is de eigenaar-bewoner van een stins direct westelijk van de Onze-Lieve-Vrouwe. Hij trok grondpacht van verschillende erven in het bouwblok Grote Kerkstraat-Pijlsteeg-Pijlsteegsterdiep en bezat er bovendien diverse kleine woningen.
[3] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[4] Met een camer is een eenkamerwoning bedoeld, een klein woningtype dat lange tijd gangbaar was.
[5] Tresoar 14 16800; 1258.
[6] HCL 1001 903; 61.
[7] HCL 1001 3617; 82 & 3564; 44.
[8] HCL 1001 3617; 82 & 3564; 44.
[9] HCL 1001 3546; 75 & 3617; 120.
[10] HCL 1001 3633; 132.

Tussen 1652 en 1783 verandert het huis enkele malen van eigenaar en bewoner. In het laatstgenoemde jaar wordt het echtpaar Fredericus Kutsch en Anna Geertruida Winterswijck koper van een *groote en heerlijke huijsinge* (Grote Kerkstraat 71) en een huisinge daarnaast (Grote Kerkstraat 73). Dat laatste blijft tot het vrije gebruik van de verkopers Hermanus Ulricus Huber en Margareta Barbara Emmen. De (ver)koopsom bedraagt 5747 gulden.[11]

Waarschijnlijk vererft het huis op een onbekend moment op de bekende notaris Jan Carel Kutsch; Kutsch is in elk geval in 1832 eigenaar.[12]

De grenen zolderbalklaag is dendrochronologisch te dateren op ná 1787.

[11] HCL 1001 3666; 43.
[12] Een (ver)koopakte, testament of iets dergelijks is niet gevonden; Kadaster 1832.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK GROTE KERKSTRAAT 73

Op 19 oktober 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek houtstalen afgenomen van een afgezaagd stuk hout van de zolderbalklaag en boorstalen van de zolderconstructie van het pand op de Grote Kerkstraat 73 te Leeuwarden.[1]

Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar van het pand is geweest en of er bij die bouw hout van een voorganger van het pand is hergebruikt.

Situatie:

Voor het onderzoek van de zolderbalklaag komt alleen een stuk balk in aanmerking dat in het recente boven het trapgat nog te zien. Daarmee kon worden vastgesteld dat het afgezaagde stuk zeker van de balk boven het trapgat afkomstig is. De andere zolderbalken zijn achter het plafond weggewerkt. De balken van de zolderbalklaag zijn geprofileerd.

Er zijn ook boorstalen afgenomen van de vurenhouten zolderconstructie. Die stalen hebben te weinig jaarringen voor een datering. Visueel kon vastgesteld worden dat het om jong hout gaat, mogelijk uit twee bouwfasen.

Bemonsterd zijn:

Zolderbalklaag
· 1 afgezaagd stuk grenen

Zolderconstructie
· 3 vuren constructiedelen

Conclusie:

	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Grenen zolderbalklaag	1786	na 1786	na 1787
Vuren zolderconstructie	nvt	nvt	nvt

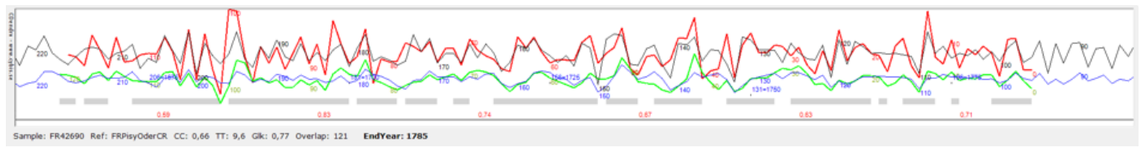
[1] Grote Kerkstraat 73 te Leeuwarden is een rijksmonument (RM 24198).

Aangezien de grenenhouten zolderbalken geprofileerd zijn, is het niet mogelijk een exact kapjaar van het hout te bepalen. De jongst gemeten jaarring is van 1786. Daarmee kan dendrochronologisch alleen gesteld worden dat het hout van ná 1786 is.

Uit het afgezaagde stuk hout konden twee houtstalen worden gemaakt voor een datering. Van de meetreeksen van deze stalen is een middelcurve gemaakt. Door meetreeksen te middelen ontstaat een stabielere middelcurve die met een hogere zekerheid kan worden gedateerd.

Visueel kan worden vastgesteld, dat het om wat grover, harsrijk hout uit Polen gaat. Dit hout werd in Friesland geïmporteerd tussen 1790 en 1859. (*Borghaerts, Houtstromen, bossen, binten en boerderijen, 2021)*. De constructie van de zolderbalklaag moet in deze periode hebben plaatsgevonden. De wat kleine profilering van de balken wijst op een datering na 1800. Door een kleine stichtingssteen in de voorgevel naast de entree (in de vorm van een gegraveerde baksteen) is bekend dat het pand in 1838 helemaal opnieuw is opgetrokken. Dat klopt uitstekend bij dit hout. Er volgt ook uit dat er geen hout van de voorganger van dit pand voor de constructie van het nieuwe pand is hergebruikt.

De middelcurve FR42690 (rood) afgezet tegen de kalender FRPisyOderCR.

Achtergevel Grote Kerkstraat 73.

EIGENDOMS- EN BEWONINGSGESCHIEDENIS

Deze camer[1] is in 1511 in het bezit van een zekere Sicka (Sikke) die het verhuurt aan Taeths (Tjits). De huurwaarde bedraagt 4,2 gulden. Het perceel is met het belendende nummer 73 in handen van Foppo Mathijs[2]; de huurwaarde van beide percelen samen bedraagt 0,7 gulden. Het kan daarom niet worden uitgesloten dat 73 en 75 op hetzelfde perceel staan. Het zal om een klein pand op een klein erf zijn gegaan.

Dat valt althans af te leiden uit een reconstructie door Sjaak de Vries van de looproute van taxateurs van de waarde van de woning en het perceel voor het *Register van den Aanbreng*.[3]

De eerste (ver)koopakte die met zekerheid Grote Kerkstraat 75 betreft, dateert uit 1569. Pastoors, priesters en kerkvoogden van de Onze-Lieve-Vrouweparochie binnen Leeuwarden verkopen dan een oud huis, camer en plaats omtrent de kerk van Nijehove. Beoogd koper van het geheel is Dirck Harincxz voor 224 gulden,[4] maar deze koop gaat niet door; timmerman Wijbe Gerrijtsz Croes neemt het over voor dezelfde prijs.[5] Uit latere vermeldingen blijkt dat de *camer* oostelijk van het huis stond.[6]

In 1596 verkoopt Marij Claasdr, weduwe van hopman Wijbe Gerrijtsz Croijs, eerst het *huijs* aan Pijbe Jarichsz en zijn vrouw Bauck Dijorredr. De eenkamerwoning wordt buiten de verkoop gehouden, maar wisselt een jaar later alsnog van eigenaar; ook deze *caamer teege[nover] de Witte Nonnekerck* gaat over naar het echtpaar Jarichs-Dijorre. De (ver)koopprijs bedraagt 245 gulden.[7] Nog geen jaar later gaat het pandje opnieuw over in andere handen. Eede Reijnsz, doodgraver op het Jacobijnerkerkhof, en diens vrouw Elisabeth Jetzedr proberen het te kopen, maar Taecke Hendricksz en zijn huisvrouw weten daar een stokje voor te steken door niaarrecht; zij worden de nieuwe eigenaren voor 186 gulden.[8]

Het genoemde echtpaar behoudt het eigendom tot hun dood. De erven, onder anderen twee dochters en een vermoedelijk zus van Taecke, krijgen op 11 mei 1610 consent op de verkoop aan Tietse Jansz, schoenmaker, en Aelcke Lenerts of Leverts. Het nu als *huijsinge (…) met het plaetske daerachter* aangemerkte onroerende goed, dat op het moment van verkoop wordt verhuurd aan kuiper Sijtse Nannes, brengt 588 gulden op.[9] De aanzienlijke waardestijging ten opzichte van december 1597 wijst op een eerdere verbouwing en vergroting.

[1] Met een camer is een eenkamerwoning bedoeld, een klein woningtype dat lange tijd gangbaar was.
[2] Dit is de eigenaar-bewoner van een stins direct westelijk van de Onze-Lieve-Vrouwe. Hij trok grondpacht van verschillende erven in het bouwblok Grote Kerkstraat-Pijlsteeg-Pijlsteegsterdiep en bezat er bovendien diverse kleine woningen.
[3] Een kadasterachtig register voor een in te stellen grondbelasting.
[4] Tresoar 14 16800; 1258.
[5] HCL 1001 903; 61.
[6] HCL 1001 3617; 82 & 3564; 44.
[7] HCL 1001 3680; 77.
[8] HCL 1001 3617; 123 & 3564; 78. De koopsom is niet helemaal duidelijk; er lijkt ook sprake te zijn van een koopsom van 133 plus 75 goudguldens, i.e. 238 caroligulden.
[9] HCL 1001 3620; 31.

Weer achttien jaar later, in oktober 1628, wil Tzietse Jans het huis verkopen aan Marten Harmensz en Hendrickien Lamberts. Deze verkoop mislukt doordat de belendende eigenaar, Ena Tiara, weduwe van Willem van Velsen, die alle omringende grond en opstallen al in bezit heeft, het huis niaart voor 497 gulden plus een rosenobel en een rijksdaalder.[10]

Haar erfgenamen, namelijk drie kinderen die ze met Willem van Velsen kreeg resp. schoonkinderen, dragen het in juni 1652 voor 719 gulden over aan timmerknecht Siurdt Tiepkes en diens vrouw Sentie Hendrix.[11] Het onroerende goed wordt in de koopakte aangeduid als *huisinge off woninge (…) met d'loodse daer achter met d'plaetse ter zijden.* Wederom wijst de gestegen waarde op een voorafgaande verbouwing, waar dan Ena Tiara de opdrachtgeefster van moet zijn geweest.

Sjoerd Tjepkes hield het huis met de plaats in eigendom tot 1665, om het toen voor 952 gulden over te dragen aan een nieuwe eigenaar.[12] De nieuwe waardestijging laat zich eenvoudig verklaren: grenen balken die dendrochronologisch zijn gedateerd op 1652 (boomkap), zijn de stille getuigen van een verbouwing omstreeks 1653–1654.[13]

De grenen balken in de voorkamer zijn dendrochronologisch gedateerd op 1653–1654.

[10] HCL 1001 3566; 177.
[11] HCL 1001 3633; 132.
[12] HCL 1001 3637; 177.
[13] Paul Borghaerts, Dendrochronologisch onderzoek Grote Kerkstraat 75, 8911 EB Leeuwarden. Geen monument, Easterein 2022.

DENDROCHRONOLOGISCH ONDERZOEK GROTE KERKSTRAAT 75

Op 19 oktober 2022 zijn er voor een dendrochronologisch onderzoek boorstalen afgenomen van de verdiepingsbalklaag in de voorkamer van het pand op de Grote Kerkstraat 75 te Leeuwarden.[1]
Het doel van het onderzoek is om te achterhalen wat het bouwjaar, en het jaar van een mogelijk latere grote verbouwing, van het pand is geweest.

Situatie:

Voor het onderzoek komt alleen de verdiepingsbalklaag in de voorkamer in aanmerking. Andere balken van de verdiepingsbalklaag zijn weggewerkt achter een plafond. In de voorkamer zijn vier balken te zien, waarvan balk één (gezien vanaf de straat links) aan de voorkant op een console is opgelegd, en balk drie op een sleutelstuk is opgelegd. Qua vormgeving horen de console en het sleutelstuk niet bij elkaar.

Opmerkelijk is dat de balklaag haaks op de richting van de straat ligt. Dat doet vermoeden dat de nokrichting van het dak van het pand oorspronkelijk parallel aan de straat heeft gelegen. De balklaag bestaat uit onvolledig gekantrechte balken. Dat wil zeggen dat de balken hier en daar nog ronde hoeken laten zien. Die ronde hoeken zijn feitelijk nog de aftekening van de buitenkant van de boom net onder de bast. Dit noemt men de 'wan'. Door deze buitenste, en laatst gevormde, jaarring te dateren, kan vastgesteld worden wanneer de boom geveld is. Het hout werd overwegend binnen 1–3 jaar na de kap van de boom in de bouw toegepast.

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat balk één en twee van grenenhout zijn gemaakt en drie en vier van eikenhout.

Bemonsterd zijn:

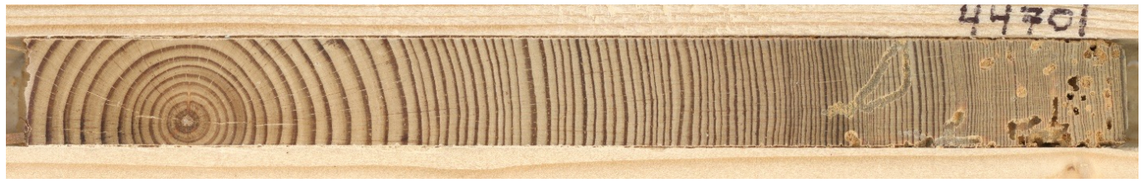
Verdiepingsbalklaag

· 2 grenen balken
· 1 eiken balk

Conclusie:

	Eindjaar	Kapjaar	Bouwjaar
Grenen balken		1652	1653–54
Eiken balken	nvt	nvt	nvt

[1] Grote Kerkstraat 75 te Leeuwarden is geen (beschermd) monument.

Het uiterst regelmatig gegroeide grenenhout van de linker twee verdiepingsbalken is gekapt in 1652. Het is in de bouw toegepast in 1653–54. De herkomst van het hout is gelegen in Zuid-Noorwegen.

Boorstaal FR44701, afgenomen van balk 1, heeft 149 jaarringen. Dat betekent dat de boom waaruit deze balk is gemaakt, al in 1503 is ontkiemd.

Het eikenhout van balk 3 heeft helaas te weinig jaarringen om gedateerd te kunnen worden. Aan de brede jaarringen is te zien, dat het hout uit West-Duitsland afkomstig is. Aan de donkere kleur is te zien, dat het hout zeer oud moet zijn (waarschijnlijk ruim vóór 1652). Mogelijk komt er een keer gelegenheid om de nu nog achter een plafond weggewerkte andere balken van de verdiepingsbalklaag te onderzoeken.

De bomen voor de grenenhouten balken werden in Noorwegen via de rivieren naar de kust gevlot. In stapelplaatsen aan de kust, zoals Kristiansand, werden de balken gekantrecht. Ze kwamen daarna per schip naar Friesland. Vooral schippers van de havenplaatsen langs de Friese kust, zoals Harlingen, Workum en Hindeloopen, waren bij dat transport betrokken.

Er gaan meer gekantrechte dan ronde stammen in een schip. Een lading met gekantrechte balken ligt ook vaster. Balken werden om die reden al in het land van herkomst gekantrecht. Dit gebeurde tot ongeveer 1700 op een zuinige manier. Hier en daar bleven er ronde hoekjes aan de balken zichtbaar.

De balken werden niet geprofileerd voordat ze in de bouw toegepast werden. De ronde hoekjes bleven zichtbaar. Blijkbaar vond men dat geen probleem. Na 1700 ging men balken profileren. Het idee is dat dat in eerste instantie gedaan werd om de ronde hoeken te maskeren.

De kleine console van balk 1 vanaf links (vanaf de straat gezien) en het sleutelstuk van balk 3 zijn duidelijk verschillend en horen niet bij elkaar qua bouwfase.

Boring van balk 1. De boorstaal is na de boring blijven staan. Daaruit volgt dat de staal niet gebroken is of dat het oppervlak onder de verf niet helemaal verwormd is.

Het eikenhouten sleutelstuk. Oorspronkelijk verbond een korbeel het sleutelstuk diagonaal met de muur of een houten muurstijl.

BEGRIPPENLIJST DENDROCHRONOLOGIE

Bouwjaar

Er is een verschil tussen het bouwjaar van een constructie en het kapjaar van het hout. Uit vergelijking van dendrochronologisch vastgestelde kapjaren van houtconstructies en geschreven bronnen blijkt dat gebouwen over het algemeen binnen één tot drie jaar na de kap van het hout werden opgericht. In een enkel geval kan dat verschil tot vier à vijf jaar oplopen, vooral bij hout uit Zweden.

Correlatiecoëfficiënt

De correlatie geeft aan hoezeer twee getallenreeksen op elkaar lijken. Gewoonlijk is dat de vergelijking van een meetreeks van een houtstaal tegen de gemiddelde cijferreeks van een kalender, maar dat kunnen ook samengestelde cijferreeksen uit een bepaald pand tegen een kalender of losse meetreeksen tegen elkaar zijn.

Datering

Voor een goede datering zijn bij grenen- en vurenhout minimaal zeventig jaarringen nodig en bij eikenhout zestig, maar hoe meer hoe beter. In het geval dat er bijvoorbeeld maar een zestigtal jaarringen zijn, kan geprobeerd worden om meerdere meetreeksen met dezelfde context (meetreeksen uit hetzelfde object met eenzelfde herkomst en een hoge correlatie ten opzichte van elkaar) met elkaar te verbinden, om zo toch een langere reeks te kunnen genereren.

Eindjaar

Het jaar van de laatste en buitenste jaarring van een houtstaal die nog gemeten kan worden. Wanneer de laatste jaarring een wan is, is het eindjaar ook het kapjaar.

Jaarringen

Door het verschil in kleur tussen voorjaars- en najaarshout tekenen jaarringen zich af op een dwarsdoorsnede van hout. In goede jaren voor de boom zijn de ringen dikker en in slechte jaren dunner.

Kalender

Kalenders worden opgebouwd door een groot aantal meetreeksen van houtstalen uit een bepaald herkomstgebied met elkaar te middelen. De meetreeksen die met elkaar gemiddeld worden, moeten zoveel mogelijk met elkaar overlappen en een hoge onderlinge correlatie hebben. Door reeksen overlappend achter elkaar te leggen, wordt de kalender langer en kan er verder in de tijd terug worden gedateerd.

Kapjaar

Het jaar dat een boom is gekapt. Dat hoeft niet hetzelfde jaar te zijn als het eindjaar.

Meetreeks

Door de afstanden tussen de jaarringen te meten, ontstaat er een reeks getallen, oftewel een meetreeks. Een meetreeks is een getalsmatige weergave van het jaarringenpatroon in een houtstaal.

Middelcurve

In het geval dat er meerdere stalen uit één stuk hout zijn genomen, worden de meetreeksen van die stalen gemiddeld. Het kan ook zijn dat er een middelcurve wordt gemaakt van meerdere stalen, afgenomen van één onderzoeksobject, waarvan meerdere constructiedelen duidelijk uit hetzelfde herkomstgebied komen en een hoge correlatie met elkaar laten zien. Middelcurven dateren over het algemeen beter tegen een kalender. In feite is een kalender ook een samengestelde cijferreeks en dus een middelcurve, maar dan over een langere periode en met een grote replicatie.

Provenance

Aan de hand van kalenders, ook wel referentiecurven of chronologieën genoemd, wordt hout gedateerd. Ze geven ook een indicatie van de herkomst van het hout, de zogenoemde provenance, doordat het klimaat niet overal gelijk is en de groeicondities voor bomen dus ook niet. Daardoor verschilt het jaarringenpatroon tussen bomen die op een zekere afstand van elkaar staan. Kalenders zijn door de alsmaar groter wordende collectie meetreeksen voortdurend in ontwikkeling. De verwachting is dat de provenance daarmee ook steeds beter bepaald zal kunnen worden.

Replicatie

Voor een goede kalender moeten er, in alle jaren die de kalender bestrijkt, meerdere meetreeksen naast elkaar liggen: de zogenaamde replicatie. Hoe meer meetreeksen er naast elkaar liggen, hoe beter individuele afwijkingen in de meetreeksen – die het gevolg van kleine groeiverstoringen in de boom zijn – weggemiddeld worden.
Software

Software

De software die voor onderhavig onderzoek is gebruikt: Cdendro 9.6 en Coorecorder 9.6, Cybis Dendrochronology (zie www.cybis.se).

Spintgrens

De overgang van kern- naar spinthout. Eikenhout heeft naargelang de herkomst en de ouderdom van de boom gemiddeld een bepaald aantal jaarringen spinthout. Als de spintgrens er nog is of als er nog jaarringen spinthout aanwezig zijn, kan binnen een zekere marge aangegeven worden hoeveel jaarringen ontbreken. Bij grenenhout kan deze methode niet worden toegepast, omdat het aantal jaarringen sterk kan variëren. De spintgrens heeft daarom nauwelijks betekenis voor het bepalen van het kapjaar van de boom. Bij vurenhout is er geen zichtbare overgang tussen kern- en spinthout.

Spinthout

De buitenste, open houtvaten van een boom waardoor de sapstroom omhooggaat.

T-waarde

De t-waarde combineert de correlatiecoëfficiënt met het aantal jaren dat de te vergelijken reeksen met elkaar overlappen. Hoe meer jaren overlap, hoe beter. De t-waarde is voor het dateren belangrijker dan de correlatiecoëfficiënt.

Wan

De buitenste, laatste en dus jongste jaarring die een boom heeft gevormd. Door deze jaarring te dateren, kan het jaar dat de boom is gekapt, oftewel het kapjaar, exact worden vastgesteld.

Wid

Een .wid is een datafile van een samengestelde cijferreeks als resultante van de middeling van meerdere meetreeksen. Een meetreeks heeft nog een relatie met een bepaalde houtstaal. De samengestelde cijferreeks heeft een relatie met het jaarringenpatroon van het gebied waar de houtstalen van de onderliggende meetreeksen vandaan zijn gekomen.

BIJLAGE II

TOELICHTING OP EIGENDOMS- EN BEWONINGSGEGEVENS

1. In de overzichten van eigendoms- en bewoningsgegevens zijn per huis in principe alleen samenvattingen van eigendomsoverdrachten uit de zestiende en vroege zeventiende eeuw vermeld. Omdat zestiende-eeuwse overdrachten niet compleet bewaard zijn gebleven, vertonen de opsommingen hiaten.

2. Soms zijn ook vermeldingen uit andere bronnen opgenomen, als deze licht werpen op de eigendomsgeschiedenis.

3. Indien het voor een dendrochronologisch onderzoek van belang was, zijn ook jongere (ver)koopaktes samengevat.

4 Persoonsnamen zijn vermeld zoals ze in de betreffende akte voorkomen.

5. Koopsommen zijn herberekend naar guldens (carolusgulden).

6. Per vermelding is de bron aangegeven waarop deze is gebaseerd.
Bij archiefstukken heeft deze de volgende structuur:

   a. archiefbewaarplaats (HCL = Historisch Centrum Leeuwarden)
   b. archiefnummer of -toegang
   c. inventarisnummer
   d. bladnummer
   e. pagina- of folionummer

   Bij teksten is de standaard bronvermelding (auteur(s), titel etc.) gebruikt.

BIJLAGE III

ONDERZOEKSPRESENTATIE IN DE WAALSE KERK

Op 28, 29 en 30 juli 2022 zijn de onderzoeksresultaten gepresenteerd in de Waalse kerk. Dit gebeurde in de vorm van een kleine tentoonstelling waarbij bezoekers interactief konden kennis nemen van wat onderzoekers Paul Borghaerts en Henk Oly ontdekt hebben. Een foto-impressie.

COLOFON

Projectbegeleiding
Paul Borghaerts (Borghaerts Houtdatering)
Leo van der Laan (adviseur Erfgoed)
Henk Oly (historicus)
Reitse de Vries (Reitse de Vries Bouwhistorie)

Redactie
Leo van der Laan
Fijke van Berkom

Illustratieverantwoording
Gemeente Leeuwarden, Stedenbouw
Historisch Centrum Leeuwarden
HisGis Fryslân
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Onderzochte panden
Grote Kerkstraat 65 / Pijlsteeg 8
Grote Kerkstraat 67
Grote Kerkstraat 69
Grote Kerkstraat 71
Grote Kerkstraat 73
Grote Kerkstraat 75

Fotografie
Paul Borghaerts
Roald de Jong
Leo van der Laan

Ontwerp
Roald de Jong
Danisja Rijpma

Drukwerk en binden
Chemistry Printshop
www.chemistryprintshop.com

Met dank aan
De eigenaren van de onderzochte panden
Projectteam De Baren

Disclaimer
Dit magazine of enig gedeelte daarvan mag op geen enkele manier worden gereproduceerd of gebruikt zonder de uitdrukkelijke schriftelijke toestemming van de gemeente Leeuwarden. De rechten op fotografie blijven bij de fotografen.

© gemeente Leeuwarden, 2023.

